

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Соціологічний факультет

Кафедра соціології

Кафедра соціології управління та соціальної роботи

Кафедра прикладної соціології та соціальних комунікацій

ЗВІТ

ПРО ВИКОНАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ
«СУЧАСНА ХАРКІВСЬКА СІМ'Я У ВИМІРІ СОЦІОЛОГІЇ»

Науковий керівник дослідження:
доктор соціологічних наук,
професор, завідувач кафедри
соціології Харківського
національного університету імені В.
Н. Каразіна
Сокурянська Людмила Георгіївна

Харків

2020

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3 – 5
1. ХАРКІВСЬКА СІМ'Я – 2020: САМООЦІНКА СТАНУ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХНЬОГО ВИРІШЕННЯ	6
1.1. Соціально-демографічні характеристики представників сімей, що брали участь у дослідженні	6
1.2. Внутрішньородинні стосунки в контексті повсякденних сімейних практики харків'ян	7 – 20
1.3. Комунікація в родині та проблема залежностей (комп'ютерної, алкогольної): чи є зв'язок	21 – 30
1.4. Особливості дозвіллевих практик харківських сімей: проблематика та детермінанти	31 – 39
1.5. Ціннісні преференції батьків щодо освітньої траєкторії дітей	40 – 43
1.6. Проблеми працевлаштування та додаткової зайнятості як чинники незадовільного матеріального стану сімей харків'ян	44 – 53
1.7. Оцінки представниками сімей діяльності установ та організацій, що надають соціальні послуги	54 – 65
1.8. Сім'я та щастя: рефлексії учасників фокус-груп	66 – 68
1.9. Учасники фокус-груп про дискусію: враження та побажання	69 – 70
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	71 – 88

ВСТУП

На замовлення Департаменту сім'ї та молоді Харківської міської ради протягом травня-липня 2020 року співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було проведено дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології».

Метою цього дослідження було виявлення специфічних особливостей сучасної харківської сім'ї, зокрема характеру внутрішньородинних взаємовідносин, сімейних цінностей, норм та традицій, дозвіллевих практик, морально-психологічного клімату, стилю сімейного виховання, родинних конфліктів, їхніх причин та засобів врегулювання, матеріального стану сім'ї, потреб сімей різних типів у соціальному захисті, державній допомозі тощо.

Дослідження було здійснено за допомоги методу фокусованого групового інтерв'ю (або групової дискусії). Всього було проведено 4 фокус-групи: дві з членами так званих «звичайних» сімей (ФГ 2 та ФГ 4), одна – з представниками багатодітних сімей (ФГ 1) та ще одна – з представниками сімей зі складними життєвими обставинами (СЖО) (ФГ 3) (гайди зазначених фокусованих групових інтерв'ю представлено в додатках до звіту). В залежності від активності респондентів інтерв'ю тривали від 2-х до 3-х годин.

Підкреслимо, що зазначені вище сім'ї ми визначаємо таким чином.

Звичайна сім'я – це нуклеарна сім'я, тобто сім'я, яка має у своєму складі два покоління (батьки та неповнолітні діти), обох батьків, 1-2 дитини, не має гострих проблем з матеріальним становищем, вихованням дітей, внутрішньородинними відносинами.

Багатодітна сім'я – це сім'я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей.

Сім'я, яка перебуває в складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Кількість учасників фокусованих групових інтерв'ю варіювалась від 7 до 10 осіб, що відповідає вимогам до цього методу збору соціологічної інформації. Всього у 4-х фокус-групах взяли участь 35 респондентів. Учасники кожного групового інтерв'ю представляли різні райони Харкова (більш докладні характеристики кількісного та якісного складу учасників фокус-груп представлено нижче).

Окрім того, в межах дослідження було проведено ще одне фокусоване групове інтерв'ю зі шкільними вчителями (гайд цієї фокус-групи представлено в додатках до цього звіту). Отримана завдяки інтерв'ю з вчителями інформація дозволила уточнити та поглибити дані щодо життєдіяльності сучасної харківської сім'ї, одержані в рамках фокус-груп з представниками родин різних типів.

Звіт складається зі вступу, двох частин (у першій – аналіз даних, отриманих в межах проведення фокус-груп з представниками сімей різного типу, у другій – аналіз інформації, одержаної під час проведення інтерв'ю з учителями) та висновків. Перша частина складається з 9-ти розділів відповідно до блоків питань у гайді фокус-групи. У висновках узагальнюються основні результати дослідження, а також формулюються деякі пропозиції та рекомендації учасників фокус-груп щодо поліпшення роботи міської та державної влади в галузі сімейної політики.

До робочої групи дослідження увійшли викладачі соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: керівник дослідницького проекту – Сокур'янська Людмила Георгіївна, доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології;

члени робочої групи:

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи;

Борисов Роман Ігорович – кандидат соціологічних наук, ст. викладач кафедри соціології;

Зубарев Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, ст. викладач кафедри соціології;

Аніпченко Світлана Миколаївна – ст. викладач кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій.

Творча група висловлює щирю вдячність співробітникам Департаменту сім'ї та молоді Харківської міської ради та відповідних установ усіх районів Харкова за рекрутинг учасників фокусованих групових інтерв'ю та допомогу в організації їхнього проведення.

Представлені у звіті цитатим з висловлювань учасників фокус-груп надаються на мові оригіналу та шифруються таким чином: ім'я респондента, тип сім'ї, яку він (вона) представляє, номер фокусованого групового інтерв'ю. Наприклад: **Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2.**

Скорочення, які використовуються у звіті:

ФГ – фокусоване групове інтерв'ю,

сім'я в СЖО – сім'я зі складними життєвими обставинами.

Звіт підготували: професор Сокурянська Людмила Георгіївна, доцент Вакуленко Світлана Миколаївна, ст. викладач Борисов Роман Ігорович, ст. викладач Зубарев Олександр Сергійович, ст. викладач Аніпченко Світлана Миколаївна.

1. ХАРКІВСЬКА СІМ'Я – 2020: САМООЦІНКА СТАНУ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХНЬОГО ВИРІШЕННЯ

1.1. Соціально-демографічні характеристики представників сімей, що брали участь у дослідженні

Як визначалося у вступі, в ході реалізації проєкту було проведено чотири фокус-групових дискусії з представниками трьох типів сімей: звичайні (2 фокус групи – ФГ 2 та ФГ 4), багатодітні сім'ї (ФГ 1) та сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах (ФГ 3).

Обидві фокус-групи з представниками звичайних сімей склалися виключно з жінок, освітній рівень яких є достатньо високим: всі вони мають вищу освіту. Серед учасниць ФГ 2 (всього 7 осіб) всі працюють, у ФГ4 (всього 8 осіб) більшість не працює з різних причин (безробіття, перебування на пенсії або статус домогосподарки). Стаж сімейного життя представників цих родин коливається в межах від 6 до 40 років. Переважна більшість (13 осіб із 15) представляють малодітні сім'ї, що мають у своєму складі 1–2 дитини.

У складі фокус-групи, учасниками якої були багатодітні батьки (ФГ1, 12 осіб), представлені як жінки (10 осіб), так і чоловіки (2 особи). Слід відзначити дуже високий рівень освіти представників цієї категорії сімей, оскільки з 12 осіб 10 мають вищу освіту, деякі навіть не одну, при цьому 3 особи мають науковий ступінь. Серед респондентів з багатодітних сімей, що взяли участь у фокус-груповій дискусії, однакову кількість складають представники сімей із трьома та п'ятьма дітьми (по 5 сімей), одна сім'я виховує чотири дитини, ще одна – семеро дітей.

У складі фокус-групи з представниками сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, також були лише жінки. Більшість з них мають середню спеціальну або повну середню освіту (7 осіб), 3 особи мають вищу освіту. Переважна більшість респондентом з цієї групи працює (7 з 10 осіб), 2 перебувають у декретній відпустці і одна жінка не працює. Стаж сімейного життя учасниць цієї фокус-групи налічує від 1 до 22 років. Переважна більшість (7 осіб) представляють багатодітні сім'ї, що мають у своєму складі від чотирьох до шести дітей, і 3 сім'ї є малодітними (налічують 1–2 дитини).

1.2. Внутрішньородинні стосунки в контексті повсякденних сімейних практики харків'ян

На думку багатьох вітчизняних та західних науковців (демографів, соціологів, соціальних психологів, педагогів) соціальний інститут сім'ї знаходиться сьогодні в глибокій кризі. При цьому вони наводять такі аргументи: зростаючий рівень розлучень як в Україні, так і у світі в цілому; поширення таких феноменів, як пробний шлюб, чайлдфрі (свідома відмова від того, щоб мати дітей), життя соло тощо. Попри ці безперечні факти, численні соціологічні дослідження, в тому числі здійснені фахівцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, свідчать про те, що сім'я залишається найважливішою життєвою цінністю всіх поколінь українців. Інша справа, що для певної частини молоді, зокрема студентської, сім'я та народження дітей є, так би мовити, відтермінованими цінностями. Останнім часом не тільки юнаки, а й дівчата все частіше говорять про те, що спочатку треба зробити кар'єру, домогтися професійного визнання, досягти матеріального благополуччя, тобто закласти міцний фундамент для майбутньої сім'ї та дітей, а вже потім одружуватись чи виходити заміж.

Тим не менш, люди закохуються, люди одружуються, створюють сім'ю, народжують дітей і, як засвідчило наше дослідження, саме це є головною складовою їхнього відчуття щастя.

Звичайно, це відчуття багато в чому залежить від того, як складаються внутрішньородинні стосунки, як ці суб'єктивні характеристики сімейних відносин корелюють з матеріальним станом родини, її забезпеченістю житлом, із занятістю подружжя тощо, тобто з об'єктивними показниками сімейного благополуччя.

Отже, звернемося до результатів здійсненого нами дослідження та з'ясуємо, як оцінюють внутрішньородинні відносини, своє повсякденне сімейне життя учасники фокусованих групових інтерв'ю, чи залежить їхні самооцінки від типу сім'ї, яку вони представляють.

Як довів здійснений нами порівняльний аналіз, більшість учасників фокус-груп (незалежно від типу сім'ї) визначили стосунки між членами своєї родини як нормальні. Звичайно, як зазначали наші респонденти, бувають конфлікти, але це абсолютно нормально, адже безконфліктних сімей не буває. Підкреслимо, що такі відповіді учасників групових дискусій були цілком очікуваними. А ось, що було дещо неочікуваним, так це чимало негативних оцінок внутрішньородинних стосунків, що складаються у представників сімей, які ми називаємо «звичайними». Хоча позитивні оцінки сімейних стосунків у них все ж таки переважали.

Наведемо деякі приклади відповідей наших респондентів про характер їхніх відносин з подружжям та дітьми. Почнемо з позитивних оцінок цих відносин.

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Довірливі. Це коли обговорюється разом бюджет, відпочинок, новини щодня, промовляється абсолютно все, що буває. Політика трошки інше, на цьому можна й позбавитися родини, якщо різні [погляди]. Довірливі стосунки – це коли ти нічого не приховуєш. Це досить важливо. І при цьому, як правило, завжди присутня дитина, і вона приймає у цьому спілкуванні участь».*

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«С детьми отношения хорошие, я бы сказала, что замечательные, близкие. Дети всех друзей приводят к нам, все друзья в восторге. Я постоянно устраиваю шашлыки и всякую ерунду, постоянно ездим на природу и гуляем, все отлично в этом плане».*

Татьяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«С супругом у нас тайн друг от друга нет. Обсуждаем работу, обсуждаем политику, обсуждаем семейные отношения, обсуждаем проблемы детей. Думаем, как выходить из каких-то сложных ситуаций. Он все знает, я все знаю. Я стараюсь общаться с детьми с точки зрения, скорее, друга, чем родителя, то есть я стараюсь понимать их проблемы современные, вникать, более современно подходить к этому вопросу, нежели подходили, например, мои родители».*

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Как всегда. Бывает – ругаются люди, бывает – мирятся. В принципе, нормальные отношения».*

Остання цитата з висловлювань наших респондентів, як ми підкреслювали вище, є найбільш типовою: «У нас сім'я, як у всіх, нормальна!». Проте нашу особливу увагу привернула думка учасниці фокус-групи 2 Наталії, яка говорила про довірливі стосунки в сім'ї та про те, як домогтися таких стосунків. У цьому контексті зазначимо, що, за даними численних соціологічних досліджень, здійсненими вітчизняними науковцями, найвищий рівень довіри українців зафіксовано до такої соціальної інституції, як сім'я. З огляду на це, надзвичайно важливо, щоб довірливі стосунки ставали нормою внутрішньородинних відносин.

В умовах нестабільності суспільства, бурхливих змін у всіх сферах його життєдіяльності довірливі стосунки між членами родини, довіра до сім'ї, ставлення до неї як до фортеці, яка захистить тебе від усіляких негараздів, допоможе в складних життєвих обставинах, обігріє своєю любов'ю та турботою, є надзвичайно важливими, якщо не головними чинниками соціального самопочуття та психологічного здоров'я особистості, особливо молоді.

Звичайно, побудувати такі відносини не завжди вдається, це неймовірно складне завдання. Тим паче, що, мабуть, немає жодної сім'ї, в якій ніколи не буває конфліктів, непорозумінь, взаємних образ тощо.

Ось як висловились з цього приводу вже цитована нами вище респондентка:

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Як і в усіх. По-перше, шлюб – це велика робота. По-друге, одна справа «конфетно-букетний період» і зовсім інша, коли спільне життя починається. Треба вистроїти стосунки щодо складання бюджету, яким він буде. І взагалі, у кожного свої звички. Не буває без конфліктів. Ідеальний шлюб, може, у когось і є, але взагалі у нашому житті конфлікти присутні».*

Характеризуючи причини сімейних непорозумінь, наші респонденти – чоловіки (згадаємо, що їх було лише двоє і вони представляли багатодітні родини) перш за все говорили про конфлікти з дітьми-підлітками; що ж стосується жінок-учасниць фокус-груп, то їхні претензії були як до дітей, так і до чоловіків. При цьому на чоловіків перш за все скаржилися респондентки

з сімей в СЖО та представниці звичайних сімей; а ось серед жінок з багатодітних сімей таких скарг практично не було.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я бы охарактеризовала свои отношения, скорее всего, как тяжелые. Потому что мужу очень сложно найти время, чтобы взять помощь бабушке или по дому. Даже элементарно, вот, кран протекает, я говорю: «Сделай», а он: «Я не сантехник и ничего делать не буду». Поэтому тяжело. Тяжело, когда мужчина все перекладывает, по типу «иди, убирайся сама». А я считаю, что мы все люди, и мужчина, и женщина должны как-то, ну, понимать... Я человек, я личность... Дело в том, что у меня муж в начале отношений был один человек, который и заботится, и принесет всю зарплату, и мы вместе все посчитаем, что куда тратить. Потом, правда, все выливалось, что я слишком много трачу. А сейчас у нас такой период, будто я этого человека вообще не знаю. Я не понимаю, как так случилось, хотя и себя виню в этом, но я всегда стараюсь общаться, я стараюсь объяснять. У нас же семья, дети. Но сейчас он закрылся полностью. У него нет ко мне доверия. Вот я вышла на работу, он говорит «Куда ты будешь девать зарплату?»».*

Лалі, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я с детьми живу и с мужем. Они родились в браке. Отношения натянутые, так как он социально не адаптируется. Он проходил реабилитацию от зависимостей, пошатнулось мое здоровье, в том числе психическое...».*

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я вышла замуж за молодого милиционера. Он что хотел, то и делал: выпить, друзья. Посуда и все остальное его не интересовало. Но постепенно воспитывала не только детей, но и мужа, ну и вот сейчас я ловлю себя на мысли, что в принципе все замечательно. Хотя 8 лет мы вообще не жили вместе. Его перевели в Киев, обещали квартиру... Но с квартирой не получилось, 2013-й год, ушел на пенсию. И после 2013-го года это тоже были страшные годы. Это опять притирки, когда он вернулся домой. Когда он был в Киеве, я звоню и говорю: «Что ты делаешь?». Я тут с кучей детей, вся в мыле. А он: «Я лежу, слушаю музыку». Он жил сам и для себя. Да, работал, но зарабатывал он там не очень. Не мог особо помочь нам, потому что в Киеве жизнь дорогая... Вот опять же притирка у нас была. И я не знаю, если бы мы все это время жили вместе, то, может быть,*

семья бы и не сохранилась. Потому что мы очень разные люди: он из глубокой деревушки – 3 часа до районного центра Ровенской области, хуторок, в общем там совершенно другие взгляды на жизнь. Ну, вот сейчас я прихожу домой, он не работает (он вообще ездит за границу работать); убрано сейчас, дети накормлены, еда есть. Я пришла и отдыхаю... Ну, вот на этот момент нормально все...».

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Конфликты по финансовым вопросам. Потому что вот нам не хватает денег, и он сам это чувствует и понимает, и его это изнутри самого ест, а на меня он все это выплескивает, что я якобы виновата, что не могу найти работу. Это основная проблема, а так все нормально».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас в семье все ссоры инициирует муж, и они из-за денег и воспитания детей».*

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Но самое обидное, что сыновей-то воспитываем мы. А как мужья они вот такие становятся».*

Що стосується останнього досить самокритичного висловлювання, то, на думку багатьох учасниць фокус-груп, це зумовлюється надмірною опікою над синами з їхнього боку, тобто з боку матерів, які своїм прикладом доводять, що все в сім'ї має робити жінка.

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Старший сын – я его окружила гиперзаботой, ему 25 лет. Я его испортила своей гиперопекой. Это такой эгоист. Ему начхат на мать, младшую сестру и брата. Всю жизнь я бегала за ним и опекала, чтобы его никто не обидел. Я осознаю, что я сама виновата...».*

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Мне показалась важной фраза сегодня, тут, что чем больше сына любишь, балуешь, тем он может стать более плохим человеком. Потому что я своего сына очень люблю и балую (и героскутер ему, и то, и се), а вот правильно ли я делаю, или нет...».*

Як свідчать наведені вище цитати з висловлювань наших респондентів, головні причини конфліктів між подружжям – це патріархальні сімейні традиції, яких усе ще дотримуються чимало чоловіків, вважаючи, що домашня

робота та виховання дітей є суто жіночими справами, а також фінансові проблеми та такий різновид девіантної поведінки, як алкоголізм.

Здійснене нами дослідження довело, що ознаки егалітарної сім'ї більшою мірою притаманні багатодітним сім'ям, де обов'язки, як ми покажемо нижче, розподіляються між усіма членами родини (як між подружжям, так і між дітьми).

Обговорюючи питання щодо подолання/мінімізації сімейних конфліктів, учасники фокус-груп висловили чимало слухних пропозицій.

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Это очень важно – правильно выходит из конфликтов. Конфликты есть у всех. Даже в самой идеальной семье есть противоречия. Они могут возникать на бытовом уровне. И нужно правильно, красиво выйти из этого, чтобы дети не страдали, чтобы они понимали, как правильно из этого конфликта выйти. Может быть, даже в школе нужно этому обучать, потому что семейная жизнь, ох, как непроста. И это огромный труд. Труд двоих человек».*

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Для того, чтобы конфликты не возникали, главное установить негласные правила семьи. Правила, которых будут придерживаться все члены семьи. Эти правила оговариваются изначально, потом конфликтов будет меньше. Например, опаздываешь – позвони. Или если уходишь, то насколько, где, с кем. И так во всем. Тогда меньше будет точек соприкосновения негативных, меньше будет конфликтов. Это помогает – изначально оговаривать. Самое главное, когда вы устанавливаете правила, их надо придерживаться. Это жизнь, бывает, что они не выполняются, но, вместе с тем, это очень важно».*

Як і очікувалось, найчастіше сімейні конфлікти у родинах усіх типів виникають з підлітками та через підлітків (як їх треба виховувати тощо). Більш докладно проблеми з вихованням дітей буде проаналізовано нижче. Тут лише зазначимо, що у цьому випадку треба правильно будувати взаєностосунки з дітьми, особливо з підлітками, більше розмовляти, спілкуватися з ними, цікавитись їхнім життям, не влаштовувати бурхливих сцен на підвищених тонах, а спокійно з'ясовувати, що, власне, сталося, в чому помилка дитини чи її провина, як можна виправити ситуацію тощо. При цьому, як зазначили, деякі

учасники дослідження, треба починати з себе, виховувати в собі терпимість, вміння вирішувати конфлікти без крику, фізичного покарання та психологічного насильства, приниження.

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Нужно задавать вопросы ребенку, это работает. «Как ты думаешь?». Когда ты понимаешь, что то-то делаешь не так, явно назревает конфликтная ситуация, надо сделать шаг назад и спросить: «Как ты думаешь это сделать? Как, по твоему, это нужно сделать?». Чтобы он всегда сам предложил свой вариант развития событий. И еще такой вопрос, который работает хорошо: «А что ты хочешь?». Чувствуешь, что у него дискомфорт, что-то ему явно не нравится, особенно в переходный период...».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«...Чтобы я могла быть в курсе и помочь. Я лучше услышу страшную правду, буду знать, как помочь, чем жить в розовых очках, а там будет что-то страшное происходить».*

Як зазначила одна з учасниць фокус-групи з представниками багатодітних сімей, «треба навчитися управляти своїм гнівом», підкресливши, що багатьом батькам потрібні консультації психологів.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я поняла, что не нужно воспитывать кого-то, нужно воспитывать себя. Все идет от нас».*

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Ругаемся, пытаюсь улаживать конфликты не через скандал. Чем больше конфликтов, тем больше они отдаляются, и ты меньше знаешь. По дочке старшей выучила: сначала кричала, метала, рвала, и поняла, что становится хуже».*

Як підкреслювали деякі респонденти, дуже важливо, щоб дитина відчувала батьківську підтримку, щоб у тих випадках, коли у певній конфліктній ситуації дитина має рацію, батьки ставали на її бік.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Вызвали меня к директору. То, что мне не понравилось в первую очередь – педколлектив. Я сам педагог, я все понимаю... Коллектив пытался как-то нагнетать, надавить на ребенка: детская комната милиции... Я сижу, слушаю и говорю: «Директор, простите, пожалуйста, а я считаю, что ребенок прав». Там таких психов было! «Я не буду его ругать при вас, я – отец, я пришел защитить своего ребенка». Зачем я рассказал эту историю? В плане того, что дети должны чувствовать*

родительскую поддержку. Не только «дай денег», «накорми», «в школу отведи...». Они должны чувствовать поддержку в окружающем мире. В школу вызвали, да, папа может ругать, но никогда при чужих. Да, можно что-то сказать, никогда не рукоприкладствовать. Это все должно доходить до ребенка благодаря авторитету мамы и папы. И тогда будет намного меньше конфликтов в семье, ссор».

У цьому питанні цікавим є досвід багатодітних сімей, та сімей, де більше, ніж одна дитина. Як зазначали деякі представники таких сімей, хибний досвід спілкування з першою дитиною був для них гарним прикладом того, як не треба поводити себе з дитиною, особливо в підлітковому віці, в тому числі, вирішуючи ті чи інші конфлікти. З огляду на отриману нами інформацію, можна дійти висновку, що батьки, які мають більше, ніж одну дитину, перш за все багатодітні, проходять чудову школу ліквідації педагогічної безграмотності.

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Допустим, когда у меня старший был маленький, я мыслила так: «Я же мама, если я так сказала – так должно быть». Тяжело понять, пойти навстречу или мягко уговорить, и тогда возникал конфликт. Потом я поняла, что делаю неправильно, когда следующие дети пошли, было другое поведение и совершенно другая реакция детей. Намного все быстрее ты достигаешь».*

Досить часто конфлікти з підлітками виникають через їхнє небажання брати на себе частину хатньої роботи, догляду за молодшими братами/сестрами, інших сімейних справ. Зазначимо, що розподіл сімейних обов'язків не тільки визволяє батьків (перш за все матерів) від частини повсякденних сімейних турбот, але й згуртовує родину (особливо за умови спільного виконання тієї чи іншої хатньої роботи).

Як засвідчують отримані нами дані, у багатьох випадках (навіть у багатодітних сім'ях) всі хатні справи покладені на плечі жінки-матері.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Обязанности все на мне. Вначале, да, была помощь, мог веник взять, подмести, а потом... Да, я была в декрете, я подрабатывала дома, а он мне нес маленького ребенка, чтобы только я мыла, кормила и т.д. Уборка, готовка, мытье на мне».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я толерантна занадто, нічого не змушую, у нас немає такого... Я краще сама зроблю, ніж когось допрошуся. Я встигаю, але це ціною самовигорання. Дуже багато волонтерила з 14-го року, і зараз це дається знаки».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Все на себе, и сама виновата».*

Проте, як бачимо, жінки вважають, що це їхня власна провина: не змогли організувати допомогу в сімейних справах ані з боку чоловіка, ані з боку дітей.

Тим не менш, переважна більшість наших респондентів має чималий позитивний досвід у розподілі сімейних обов'язків, у залученні дітей до виконання хатньої роботи, допомоги членам родини, які її потребують, перш за все допомоги мамі. При цьому, як зазначили учасники групових дискусій, привчати дітей до виконання сімейних обов'язків треба, що називається, з пелюшок. Тоді набуті навички залишаються з дитиною на все життя. Адже на етапі первинної соціалізації особистості, головними, якщо не єдиними, суб'єктами якої є батьки, а головним механізмом є наслідування ним, норми та цінності, які вони транслюють своїм дітям, в тому числі цінності сімейного життя, інтеріоризуються ними, стають їхніми власними цінностями та нормами, залишаючись з дитиною назавжди. Психологи та соціологи пояснюють це тим, що цей процес (засвоєння ціннісно-нормативної системи сім'ї, в якій виховується дитина) є емоційно забарвленим, оскільки діти люблять своїх батьків. А все, що приходить до нас через серце, наші почуття, стає невід'ємною складовою нашого внутрішнього світу.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ1: *«Мы с женой приучили детей помогать нам и друг другу с пеленок. У нас нет бабушек, дедушки далеко У нас четкая иерархия: старший-второй- девчонки- тройняшки... По возрасту рождения. У всех них есть старший. Если есть вопросы, которые мы не можем сейчас помочь решить, то у них круговая порука: они идут к старшему, нет старшего – идет к следующему. Каждый помогает. Скажу честно, нашим детям повезло больше, чем тем, которые в семье с одним/двумя детьми. Они сильнее. Они уже с пеленок привыкли выгрызть свое место под солнцем, внимание родителей, внимание старших. И они по жизни будут*

идти, крепче стоят на ногах, чем куча их друзей. Если по одному ребенку в семье, ни рыба, ни мясо. Я смотрю по своим, когда о них говорят: «Это братья Ростика, это сестры... к ним нельзя подходить...»».

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Все вместе либо по очереди, кто может, тот и делает. Все договорено».*

Ольга, звичайна сім'я, ФГ 4: *«...У меня вот три мужика[сына], и я такая авторитарная мама. У меня в семье каждый за собой моет посуду. Если не помыл, она ждет его с завтрака до обеда. Муж не убирает, но по дому что-то починить – кран или сантехнику, это он может... В данный момент есть у всех обязанности, у каждого. Младший сын в 4 года убирает комнату, убирает игрушки, старший сын два раза в неделю обязательно пылесосит и вытирает пыль, это среда и суббота, он уже знает об этом. Это помимо уроков. Он убирает за животными. У нас крыса и собачка».*

Олена, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Со старшим, ему 14 лет, отношения доверительные. Он самый большой помощник. Даже если меня нет дома, я на работе, он мне звонит, говорит, что так и так, такой-то не хочет убирать. «Ну, давай, как-то заставляй». Прихожу – все убрано, чисто...».*

На думку учасників фокус-групи, надзвичайно важливо, щоб батьки не стримували прагнення дитини допомагати їм, зробити щось самотійно. Треба обов'язково надавати дитині можливість реалізувати своє бажання долучатися до хатньої роботи, хай навіть це буде не так швидко та якісно, як це міг зробити хтось із батьків.

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Маленький ребенок говорит: «Хочу помогать!» И надо не пропустить момент. Надо себя взять в руки, выдержать, что он там неправильно куёвдит ... не убить это желание помогать. Это очень тяжело с собой справиться. Да, самому сделать намного проще, быстрее, легче... Надо взять себя в руки и выделить не 20 минут, а два часа, но мы сделаем это за 2 часа, и я не убью это желание. Это очень тяжело!».*

Залучення дітей до побутових родинних справ, особливо у колективній формі, зокрема у формі змагання, вирішує сьогодні, на наш погляд, дуже важливу проблему – інтенсифікацію внутрішньосімейного спілкування, брак

якого (перш за все через надмірне захоплення дітьми інтернет-практиками) відчують багато батьків. Звичайно, колективна форма виконання сімейних обов'язків більшою мірою притаманна багатодітним родинам.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Главное, что есть общение внутри семьи. Мы пробуем, в основном в летний период, организовывать, например, «День вареника» или что-то подобное. Садимся и всей семьей наготовливаем. Это заготовка продуктов на зиму, себе кушать – не надо полуфабрикаты покупать, пока это все дешевое. Те же ягоды, то же тесто намесили – все сидят и лепят. Прекрасное занятие. Причем во время этого идут разговоры: «Как у тебя? А как у тебя? А что ты?». Соревнование - у кого лучшие вареники».*

І ще один ефект від залучення дітей до тих чи інших видів хатньої роботи. Виконуючи її, дитина проявляє турботу про своїх близьких, засвідчує свою любов до них, робить їх щасливими, розширюючи горизонти феліцитивної функції сім'ї, тобто функції щастя.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так класно, коли старші встають, готують їжу для менших, млинці печуть...».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так класно, когда они говорят: «Мама, что тебе приготовит?..». Надо через все это пройти».*

Як свідчать результати нашого дослідження, велику допомогу у вихованні дітей, домашніх справах надають бабусі та дідусі, принаймні переважної більшості сімей, представниками яких були учасники фокус-групи.

У цьому контексті зазначимо, що, за даними наших попередніх досліджень, зокрема здійснених з використанням такого якісного методу отримання соціологічної інформації, як біографічний метод, саме бабусі, особливо освічені, відіграють велику роль у формуванні особистості дитини, її освітньо-професійних уподобань, виборі нею тих чи інших життєвих стратегій.

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Оба родители помогли. Дочка со школы бежала к деду. Мама моя работала, а отец рано ушел на пенсию, он шахтером был. Дедушка в основном... Покормить, уроки поучить. А я уже с работы бежала, забирала у дедушки, мы рядом жили. Так что родители очень большая поддержка».*

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Спасибо бабушкам и дедушкам, что они материально могут помогать. Все равно хоть что-то...Поддержка очень большая».*

Як бачимо, оцінки допомоги з боку найстаршого покоління представниками як багатодітних, так і звичайних сімей не дуже відрізняються, але в цілому простежується тенденція до того, що багатодітні сім'ї більш схильні спиратися на самих себе у вирішенні повсякденних проблем. Тобто таким чином побудувати стосунки в сім'ї, щоб старші діти мали обов'язок доглядати за молодшими, а молодші розглядали старших як компетентних у вирішенні визначеного кола питань без участі батьків або бабусь та дідусів. Як правило, це досягається за рахунок встановлення ієрархії між членами сім'ї та більш авторитарного керівництва.

Зазначимо, що наші респонденти говорили й про те, що участь бабусь та дідусів у вихованні дітей не завжди дає позитивні результати, особливо у випадках, коли вони своїми діями руйнують авторитет батьків.

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Бабушки и дедушки меня в воспитании детей не поддерживают, мы не единый фронт. А дети хитрые, они приспосабливаются. Кто, с их точки зрения, лучший совет дает, они за тем и следуют. Хотя в другой ситуации у них бабушка такая-сякая, а дедушка хороший».*

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«В моей ситуации, например, в семье старшее поколение дает авторитетом. Это усложняет ситуацию, потому что...да, родители заслуживают уважения, но, например, хотелось бы, чтобы больше прислушивались и к моему мнению. И давить только тем, что я человек следующего поколения и младше, это немножко усложняет и нарушает микроклимат».*

Більше всього скарг на втручання найстаршого покоління у виховання дітей висловили представники сімей в СЖО. Їхні розповіді дозволили дійти висновку, що завдяки хибній поведінці бабусь та дідусів актуалізуються та відтворюються ті самі складні життєві обставини, в яких знаходяться ці родини.

Наталля, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Мой папа к нам не приезжает. С моей мамой... Дети не любят, когда она*

приезжает – она строгая очень и постоянно меня отчитывает. И старшей особенно не нравится, когда она так себя со мной ведет, не стесняясь никого. Потом видит, что я иногда плачу и переживаю. Не любят, когда приезжает. А мужа мама... приезжает раз в месяц на полчаса. Я сильно нервничаю перед её приездом... И она любит пить пиво при детях, не стесняясь абсолютно, мотивируя, что это ее дом. Я не люблю пьющих людей, сама не пью... Она в подпитии может много чего сказать и сделать. Дети потом это принимают очень близко к сердцу, и я этого очень не люблю».

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Муж жил отдельно, поэтому это все на мне было. Но мама у меня очень жесткая такая, когда не с кем поговорить, приходит ко мне, живет она отдельно, рассказывает мне, что я делаю не так, покричит и уйдет. Особой помощи от нее никогда не было. Ну, иногда она смотрела за детьми, а потом она говорила, что я ей должна столько-то денег за это».*

Лалі, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я отношения с родителями не поддерживаю... Они говорят, что до 18 мы тебя растим, а потом – сама. С бабушкой мужа вроде бы... У нее один сын... Она ходит и обливает грязью... Ощущение странное, потому что общение с внуками должно быть другим. Я считаю, что когда она общается с внуками, она это делает, чтобы подарить какую-то часть себя... потому, когда я здесь – никаких бабушек».*

Тим не менш, навіть у випадках не дуже гарних відносин з бабусями та дідусями, коли їх не стає, як засвідчили наші респонденти, діти переживають це як велике горе. Згадуючи про трагічні події в сім'ї, про хвороби близьких, багато учасників фокус-групи говорили, що такі події згуртовували членів їхньої родини, робили їх більш відповідальними за рідних людей, перетворювали сім'ю на єдиний організм.

Наталля, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Это не отразилось на отношениях, просто дети около месяца переживали... На отношениях – нет. Жалели, что ссорились с бабушкой, было такое, но отношения – нет».*

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У меня, когда отец умер, даже в этот период сблизилась...».*

Наталля, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Да, они сплотились... В прошлом году дедушка попал в больницу с инфарктом. Сразу во второй день нужно было поехать в*

неотложку, а мы живем на Гагарина... Сын взял на себя, заезжал в Ботсад, набирал баклажку воды, а это был июль – жара невероятная. Я готовила кушать, кто-то из детей вез туда... Дети поняли, что за счет семьи, множества человек... за счет детворы... Они нас очень выручали. И дедушка знал, что к нему каждый день придут... Нет такого, что ты один, и ты не знаешь, кто придет. Там просто позвонил, между собой как-то... Этот несет то, тот – то...».

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я теж минулого року потрапила в лікарню... Чоловік на роботі, дівчата середні залишилися з меншими, старша везе ліки в лікарню... І так завжди, коли біда».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Большая семья – единый организм... Если правильно все организовано... Если и неправильно, все равно большая семья – единый организм... Даже когда жена лежала 4 года назад с тройней на сохранении полгода, пока родила, пока все нюансы... Их четверо было... Старший сказал, что заберет младших, есть приготовил, организовал процесс уборки, готовки, младшие были тоже заняты, им не нужно было в этот момент наше внимание...».*

Здійснене нами дослідження засвідчило, що тип сім'ї не впливає на те, які свята відзначають члени родини разом, практично у всіх це Новий рік та дні народження (перш за все дітей). Інша справа, які матеріальні можливості має подружжя для того, щоб відсвяткувати певні події чи просто провести разом із дітьми вільний час. Тут можна говорити про ті чи інші сімейні традиції: день народження на природі, вдома чи в кафе (ресторані), безкоштовні атракціони в парку імені Горького, відпочинок у Саржиному ярі чи досить дорогі розважальні центри (див. про це докладніше нижче).

Підводячи підсумки, підкреслимо, що, не зважаючи на такі зовнішні фактори, як карантин, дистанційне навчання, погіршення економічної ситуації в країні, а значить, і в сім'ях харків'ян, внутрішньородинні стосунки не зазнали серйозних негативних змін, а у деяких випадках навіть покращились, стали більш довірливими, а сім'ї більш згуртованими.

1.3. Комунікація в родині та проблема залежностей (комп'ютерної, алкогольної): чи є зв'язок

Виховання дітей – чи не найбільш актуальна проблема в будь-якій сім'ї (незалежно від її типу), адже від якості виховання залежить і благополуччя сім'ї, і майбутнє дитини. Як виховувати дитину? Які педагогічні методи будуть найбільш ефективними? Безперечно, це бентежить всіх без винятку батьків. Саме тому в гайд фокус-групового інтерв'ю ми включили запитання: «З якими проблемами, пов'язаними із вихованням дітей, Ви найчастіше стикаєтеся?, яке викликало жваву дискусію як серед представників звичайних сімей, так і серед представників багатодітних сімей та сімей у складних життєвих обставинах.

Що стосується проблем, пов'язаних з вихованням дітей, то тут хотілося б звернути увагу на таке. Представники звичайних сімей значно ліберальніше ставляться до виховання своїх дітей, хоча також намагаються дотримуватися певних принципів та приписів. Основними проблемами, з якими стикаються представники звичайних сімей, є інтернет-залежність, нестача часу на спілкування з дитиною, а також комплекс проблем, пов'язаних з перехідним віком дитини, у тому числі шкідливі звички. Зазначимо, що гаджети, смартфони, комп'ютер – це перше, що прийшло на думку представникам звичайних сімей як у фокус-групі 2, так і у фокус-групі 4, коли їх запитали про конфлікти з дітьми та їхні причини. Тобто це справді велика проблема, яка викликає занепокоєння батьків. Що стосується багатодітних сімей, то тут ми спостерігаємо схожі проблеми з вихованням дітей. Це передусім міжособистісні стосунки; конфлікти, що пов'язані з відсутністю особистого простору у дітей; інтернет-залежність; конфлікти через використання речей, які виступають дефіцитним ресурсом, у тому числі комп'ютеру та гаджетів; нестача часу на виховання дітей і знову ж таки комплекс проблем, пов'язаних із перехідним віком дитини, у тому числі шкідливі звички. Представники сімей у СЖО зазначали про такі проблеми з вихованням дітей: проблеми, пов'язані

з відсутністю особистого простору у дітей; інтернет-залежність; нестача часу на виховання дитини; комплекс проблем, пов'язаних з поганим матеріальним забезпеченням родини; комплекс проблем, пов'язаних із перехідним віком дитини, у тому числі шкідливі звички. Зазначимо, що в порівнянні зі звичайними сім'ями, сім'ї у СЖО значно консервативніше та суворіше ставляться до виховання своїх дітей, більш різко реагують на порушення внутрішніх правил сім'ї з боку дитини. Власне кажучи, велика кількість дітей – це одна з основних причин запровадження батьками відносно суворих методів покарання дітей за ті чи інші провини. Основною відмінністю, що вирізняє сім'ї у СЖО зпоміж звичайних сімей, є скрутне матеріальне становище, яке є підґрунтям для проблем із вихованням дитини у такій сім'ї. Для цього типу сім'ї характерна проблема нестачі матеріального забезпечення дозвілля та навчання своїх дітей, що не стосується звичайних сімей та значно менше стосується сімей багатодітних.

Як вже відмічалось у попередніх розділах цього звіту, проблеми, пов'язані з вихованням дітей у звичайних сім'ях, багатодітних сім'ях та сім'ях у СЖО, мають як схожі, так і відмінні риси. Спільною для всіх сімей є проблема інтернет-залежності, яка в деяких випадках доходить до крайніх своїх проявів (про це йтиметься далі). Специфічною для багатодітних сімей є проблема справедливого поділу ресурсів та простору між дітьми, а для сімей у СЖО до цього додається ще й проблема матеріального забезпечення дозвілля та навчання.

Що стосується відповідей на питання про дефіцит часу для спілкування з дітьми, то тут також присутні певні відмінності між типами сімей.

Представники звичайних сімей відчують певний дефіцит спілкування з дітьми, що, як правило, пов'язаний з трудовою зайнятістю батьків. Тобто типовою є ситуація, коли мати та батько працюють до вечора, а з дитиною більшою мірою проводять час увечері та на вихідних. При цьому більшість сімей намагаються хоча б вихідні провести усією родиною.

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Ну, это только когда я работала было. У меня даже случай был с*

ребенком, когда он воспитателю сказал: «Вы знаете, у меня сегодня самый счастливый день, меня придет забирать мама, она отпросится с работы раньше». Это было для моего ребенка самым большим счастьем».

Багатодітні сім'ї також відчують дефіцит спілкування з дітьми, але тут на перше місце виходить спілкування з кожною дитиною тет-а-тет, яке дуже складно реалізувати в умовах багатодітної родини та ще й в умовах карантину. Тобто йдеться не про дефіцит спілкування як такий, а саме про дефіцит окремих форм спілкування.

Яна, багатодітна родина, ФГ 1: *«До карантину намагалися [влаштувати все так], щоб ефективно кожному приділити увагу. Беру, наприклад, старшого: ми йдемо випити каву і порозмовляти. Тоді беру дівчат кудись на шопінг, їм по 14 років. Беру малих, ми просто гуляємо ввечері. А зараз... Ми параноїки, я сьогодні вперше проїхалася в транспорті. Зараз дуже важко. І я бачу, що їм не вистачає цієї уваги, коли ми окремо залишалися».*

Приблизно у такій же ситуації знаходяться й сім'ї у СЖО, якщо говорити про дефіцит спілкування з дітьми. Це зрозуміло, адже в українських реаліях батьки змушені працювати або підзаробляти, витрачаючи на це майже весь свій час, тоді як досвід зарубіжних країн показує, що основним заняттям багатодітних батьків має бути виховання дітей. Про це неодноразово зазначали учасники нашого дослідження.

Аналіз відповідей на питання про складнощі в спілкуванні з дітьми та причини цих складнощів, довів, що у звичайних сім'ях відповіді різняться. Деякі батьки заперечували наявність таких проблем, інші визнавали та пов'язували з підлітковим віком дітей. Власне кажучи, більшість батьків акцентували саме на тому, що підлітковий вік – особливий період, коли виникають проблеми в спілкуванні. Основна проблема тут – заперечення дитиною того, що їй говорять батьки, а також приховування тих чи інших аспектів свого життя, що до певної міри турбує батьків. Одразу ж з'являється питання, як себе поводити? Чи допитуватися у дитини про те, що сталося, чи ні? Як ми вже підкресливали вище, більшість учасників фокус-групового інтерв'ю – представників звичайних сімей зазначили, що краще створити для

дитини умови, які б посприяли тому, щоб вона розповіла про події, які її хвилюють, що треба бути для дитини гарним слухачем. У той же час надмірно активна позиція в цьому питанні може тільки нашкодити у спілкуванні з підлітком.

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Главное в таких ситуациях, увидев какой-то негативный опыт, сразу не начинать давить, учить. Нужна мудрость какая-то, чтобы это потом ему донести, иначе он закроется и больше никогда ничего не расскажет».*

Якщо говорити про представників багатодітних родин, то вони також акцентували увагу на підлітковому віці як основній причині проблем зі спілкуванням із дітьми. Цікаво, що декілька учасників дискусії зазначили, що інколи підривають авторитет батьків, як це не дивно, вчителі, які говорять, що батьків можна не слухати, адже вони «з минулого сторіччя». Для багатодітних родин авторитет батьків – дуже сенситивне питання, адже це умова функціонування багатодітної родини. Судячи з транскриптів фокус-групових дискусій, у багатодітних родинах авторитет батьків, як правило, дуже високий.

Батьки з сімей у СЖО мають схожі проблеми у спілкуванні з дітьми, які в основному зводяться до конфліктних ситуацій із підлітками. Для представників сімей у СЖО надзвичайно важливими є довірливі стосунки з усіма дітьми, адже вони розглядаються як повноцінні помічники. Більшість учасників схарактеризували свої стосунки з дітьми як довірливі. Представники сімей у СЖО також орієнтовані на мирне врегулювання конфліктних ситуацій, хоча схильність до авторитарного методу виховання тут також присутня.

Таким чином, якщо говорити про складнощі у спілкуванні з дітьми, то вони мало чим відрізняються залежно від типу сімей. Однією з універсальних причин складнощів у спілкуванні з дітьми, яка була артикульована представниками всіх сімей, є інтренет-залежність.

Гайди фокус-групових інтерв'ю містили питання, яке дозволило отримати з цієї проблеми вичерпну інформацію: «Скільки часу Ваші діти

проводять за комп'ютером/планшетом/смартфоном і за якими заняттями? Чи знаєте Ви, які сайти їм подобаються?».

Почнемо аналіз відповідей на це питання зі «звичайних сімей». В цілому, можна сказати, що позиція батьків щодо використання дітьми смартфонів та комп'ютерів двояка. З одного боку, стверджується, що діти повністю занурені у свої гаджети, через що не можуть зосередитися на навчанні; позбавляють себе спілкування з однолітками; ставлять під ризик своє фізичне та психічне здоров'я. З іншого боку, батьки зазначають, що сучасний світ вже неможливо уявити без інтернет-технологій, медіа, гаджетів тощо. В Інтернеті дуже багато корисної інформації, навчальних курсів, а отже, потрібно відповідати вимогам часу. Окрім цього, зазначається, що підліткове середовище досить вимогливе до наявності у підлітка смартфона та обізнаності у цій сфері. І тому, як правило, батьки намагаються знайти компроміс з дитиною, тобто обмежити час, який вона може витратити на користування гаджетами та комп'ютером.

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«У нашій родині є певні правила щодо використання мобільного телефону. Певний час ми не давали його до школи, але потім, коли однолітки почали глузувати з цього, ми вимушені були давати телефон у школу. Цього року в нас класний керівник на початку дня забирала телефони, щоб вони не могли ними користуватися під час навчального процесу. Вдома у нас був ліміт – це година. Я повинна віддати належне своїй донці, вона дотримується цих правил... Зараз ми з нею їхали й розмовляли, це перше літо, коли вона майже завжди знаходиться вдома. Немає можливості подорожувати, певний графік і т.д. Вона користується ним трохи більше».*

Наведена вище цитата добре ілюструє ситуацію, в якій опиняються більшість сучасних батьків. Щоб якось захистити дітей від зловживання Інтернетом, вводяться певні правила, які дитина сприймає як цілком об'єктивну реальність. І хоча запровадження правил більш характерно для багатодітних сімей, звичайні сім'ї не є виключенням. І з боку батьків, і з боку школи проводиться саме обмежувальна діяльність. Як правило, щоб отримати більше часу на користування смартфоном або комп'ютером, дитина повинна

щось зробити, наприклад хатню роботу, домашнє завдання або щось прочитати. В цілому це типова ситуація.

Набагато більше хвилювання викликають випадки, коли батьки не знають що робити з проблемою інтернет-залежності, тобто вони не мають дієвих рецептів її вирішення та не звертаються за консультацією до спеціалістів. Причин, ймовірно, декілька. По-перше, як ми покажемо далі, проблему доволі важко розпізнати, оскільки вона стає частиною повсякдення поступово; по-друге, звернення до психолога, а тим більше психіатра, є досі табуйованим в українському суспільстві; по-третє, потребує фінансових вкладень.

Валентина, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Сейчас он потерял смысл жизни, он в компьютере. Он встает с кровати, переходит к компьютеру и сидит там, все. Ему 13 лет. Он перестал мыться, перестал кушать. Вот у него стоит вода, он ее пьет и все. Вот сейчас у нас такой этап. Я думаю, что же мне делать. Я больше так не могу. Я должна что-то делать, правильно это или нет. А мужчин, получилось так, что никаких нет... Короче говоря, я не знаю, что делать, но говорю «моемся хотя бы каждые три дня». Перед этим мы с дочкой его уговаривали – он ни за что. И я взяла и выключила свет. И вот в час ночи они сидели до двух ночи без света, и он мне сказал «ладно, я пошел мыться».*

У наведеному вище фрагменті йдеться про онука учасниці фокус-групової дискусії, хоча така ж проблема була й у її сина. Це також звичайна сім'я, але якщо у сім'ї Наталії проблема зловживання дитиною Інтернетом контрольована, є певні правила і обмеження, з якими дитина рахується, то в цій сім'ї має місце саме інтернет-залежність, оскільки тут зловживання Інтернетом веде до соціальної дезадаптації підлітка, його інтереси повністю переміщуються у віртуальну реальність. Хочеться звернути у вагу на те, що саме від представників звичайних сімей ми почули про справді тривожні випадки інтернет-залежності (див. транскрипт ФГ 4). На наш погляд, це пов'язано, по-перше, з малою кількістю дітей в сім'ї, а отже, наявністю смартфона, комп'ютера в особистому користуванні дитини; по-друге, більш

ліберальним, у порівнянні з багатодітними родинами, ставленням до зловживання дитиною Інтернетом.

Представники багатодітних родин, по-перше, акцентували увагу на способах, завдяки яким можна вберегти дитину від зайвої зануреності у віртуальну реальність. Це творчі гуртки, курси, спортивні заняття. По-друге, звертали увагу на те, що дитина може використовувати Інтернет як інструмент розвитку, тобто дивитися відео, наприклад з тих видів діяльності, якими вона захоплюється в повсякденному житті (малювання, спорт тощо). Важливо тільки підштовхнути її до цього. Але в цілому проблема інтернет-залежності у багатодітних родин стоїть так само гостро, як і у звичайних родин, адже і тут гаджет, комп'ютер – чи не основне джерело конфліктів із дітьми.

Ольга, багатодітна родина, ФГ 1: *«По поводу телефонов. Если у ребенка будет интерес в чем-то другом, то он не будет [сидеть в телефоне]. Я хочу на тот кружок, на тот, на тот – у меня не хватает [денег] оплатить. У него есть друзья, досуг – он не будет смотреть в телефон. Мы уезжали в Фигуровку, за неделю вообще не брали телефоны. И поиграть, и в настольные игры. А когда этого нет, надо же где-то развиваться. А сейчас это самый простой способ развития. Игра – способ развития. Он самый доступный, легкий».*

Що стосується сімей у СЖО ситуація в цілому дуже схожа. Батьки налаштовані на те, щоб відгородити дітей від зловживання Інтернетом. Використовуються як радикальні методи, наприклад, дітям просто не купують телефон, так і загальноприйняті – ліміт на використання смартфона та комп'ютеру.

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«У меня телефоны у всех. Все в них играют. У каждого есть свои игры. У нас тоже есть игра, как они что-то добывают, делают, переделывают. Она не такая, чтобы это можно было развивать, но какой-то плюс. При этом у них есть ежедневные обязанности. У меня в квартире убирают только дети. Раз в неделю у каждого в комнате генеральная уборка. У каждого свое: кто-то убирает комнату, кто-то – коридор, кухню, туалет. Это их, они сами распределяют. Я готовлю, стираю, смотрю, чтобы*

все было в порядке. У каждого из них есть своя норма по телефону: час утром, час вечером. Хочешь больше – сделай что-то полезное и у тебя будет премия».

Слід сказати, що батьки всіх типів сімей, як правило, можуть доволі багато сказати про те, чим саме дитина зайнята в Інтернеті, назвати фільми, ігри, які цікавлять дитину.

Таким чином, можна зробити певні висновки щодо цього питання. Результати фокус-групових інтерв'ю свідчать, що проблема інтернет-залежності у дітей є універсальною для всіх типів сімей. Учасники фокус-груп згодні в тому, що ця проблема стосується дітей від малечку і до підліткового віку. Однак хотілося б відмітити, що в одному з фокус-групових інтерв'ю зі звичайними сім'ями (ФГ 4) ми отримали інформацію про справді тривожні випадки інтернет-залежності, що супроводжуються соціальною дезадаптацією дитини. Як на наш погляд, це може свідчити про те, що соціальні умови звичайних сімей є більш ризикованими в аспекті інтернет-залежності. До факторів, що цьому сприяють, можна віднести: ліберальний стиль управління сім'єю; наявність особистого комп'ютеру та смартфона у дитини; слабкість комунікації з іншими дітьми, як однолітками, так і ні; відсутність конкретних хатніх обов'язків та необхідності ці обов'язки виконувати тощо. В сім'ях у СЖО є додатковий фактор ризику – відсутність одного з батьків, слабка залученість бабусь та дідусів до виховання дітей, але в той же час присутня специфічна внутрішньосімейна динаміка (комунікація), яка запобігає зануренню дитини у світ віртуальної реальності, адже для цього вона повинна мати комп'ютер, смартфон, особистий простір, бути забезпеченою матеріально, чого часто немає в сім'ях у СЖО. Найбільш благополучні в цьому аспекті багатодітні сім'ї, де присутні як інтенсивні комунікації всередині сім'ї, так і обоє батьків.

Що стосується питання про те, чи знають батьки, хто є найкращими друзями їхніх дітей та кому з оточення дитини вони найбільше довіряють, то виявилось, що в звичайних сім'ях, батьки, як правило, намагаються контролювати, з ким спілкується дитина та які є в неї друзі. Цей контроль

носить в основному дорадчий характер та не передбачає прямих вказівок щодо того, з ким спілкуватися, а з ким ні. Інколи навіть негативний досвід розглядається як по-своєму корисний.

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Раніше, коли вона була ще підлітком, то були сумнівні друзі, скажімо так, але цьому треба запобігати, це треба контролювати. І завдяки школі, вчителям... До 15 років непотрібних друзів відфільтрували. Можливо, вони самі відпали, можливо, не ті були інтереси в них. Тепер вже я знаю друзів».*

Проблеми з оточенням актуалізуються в підлітковому віці дитини, що характерно для всіх типів сімей та різних життєвих обставин. Можна сказати, що, як це не парадоксально, представники всіх типів сімей значно більше говорили про проблеми зі зловживанням Інтернетом, ніж про проблеми «з вулицею» та оточенням підлітка. Довірливі стосунки у підлітків формуються доволі ситуативно, це може бути й мама, й дідусь, й вчитель малювання в ізостудії. Важливо, щоб вони були, оскільки важко уявити собі підлітковий вік без їхньої наявності.

Завжди була й залишається актуальною проблема поширеності шкідливих звичок серед підлітків, тож зупинимось на ній детальніше.

У контексті розгляду цієї проблеми, представники звичайних сімей, як правило, зазначали, що або не помічали схильності до шкідливих звичок у своїх дітей, або помічали одиничні епізоди. Цікаво, що відштовхнути дитину від шкідливих звичок може певна нестандартна ситуація, нестандартна реакція батьків на куріння або вживання алкоголю. Однак підлітки дуже чутливі до сприйняття їх однолітками, тому інколи починають курити чи вживати алкоголь в старшому віці, коли вплив батьків зменшується.

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«В первом классе, когда были близнецы, я вышла на улицу и вижу, один из них спрятал бычок. И тут я сообразила сказать: «Сынок, не надо собирать бычки, ты хотел фотоаппарат, я тебе подарю лучше блок сигарет, чтобы ты грязные бычки не собирал на улице». Он сказал: «Не надо, мама», и до училища он не курил».*

З фокус-групового інтерв'ю з представниками багатодітних родин ми отримали схожу інформацію. Випадки куріння або вживання алкоголю дітьми

є, але вони засуджуються батьками. Вони намагаються зацікавити чимось дітей (спорт, музика тощо), проводять виховну роботу, намагаються підтримувати комунікацію з дітьми. Спілкування з дітьми – це, на думку батьків, один з основних методів, який дозволяє запобігти цій проблемі.

Яна, багатодітна родина, ФГ 1: *«У мене син намагався палити років в 14 чи 15. Я переживала дуже, але я намагалась розмовляти відверто...говорити, що це його здоров'я. Особливо коли він був із друзями зі старої школи, не дуже благонадійними. Я не палю, тому одразу відчуваю запах. Він зайнявся спортом і зрозумів, що це йому не потрібно».*

Що стосується сімей у СЖО, то в аспекті ставлення до шкідливих звичок вони мало в чому відрізняються від звичайних сімей та багатодітних сімей. Однак треба відмітити, що батьки сімей у СЖО схильні використовувати більш суворі педагогічні методи у випадку, якщо дитина була спіймана на курінні або вживанні алкоголю.

Інна, сім'я у СЖО, ФГ 3: *«Я об'явила компанії: «Кто заметит моего ребенка с сигаретой, дам 50 грн». (Всеобщий смех). За три дня всех сдали. Они сидели месяц дома, без телефонов, на телевизоре были включены каналы, которые [они смотрят]. УТ-1, Свобода... Смотрите, наслаждайтесь. Уборку никто не отменял, уроки тоже. Месяц посидели. Сказала, что в следующий раз они будут два месяца сидеть дома. И телевизора вообще не будет. Даже погоды».*

Таким чином, представники всіх типів сімей в основному вкрай негативно ставляться до шкідливих звичок дітей та намагаються усіма способами з цим боротися. Основні аспекти, в яких реалізується профілактика шкідливих звичок у дітей, це всебічний розвиток дітей, підтримка їхніх хобі, спілкування на тему шкідливості куріння та алкоголю, демонстрація взірця поведінки на власному прикладі, санкції у вигляді позбавлення Інтернету тощо. Представники сімей у СЖО були більш радикальними у своїх методах виховання. Наприклад, одна з учасниць фокус-групової дискусії після того, як помітила за дочкою, що вона курить, змусила її викурити ще три сигарети. Судячи з отриманих матеріалів, звичайні сім'ї таких радикальних методів, як правило, не використовують.

1.4. Особливості дозвіллевих практик харківських сімей: проблематика та детермінанти

Вільний час зумовлює характер життєдіяльності людини та визначає її як особистість, наділену тими чи іншими якостями та характеристиками. Представники кожної окремої соціальної групи мають різну структуру та зміст вільного часу та, відповідно, дозвіллевої діяльності. Це зумовлено як соціальним середовищем, так і рівнем матеріального становища, культурного розвитку, духовними та інтелектуальними потребами індивідів.

У формуванні неконфліктного сімейного клімату чимале значення має гармонійний розподіл часу, наявність розмежування вільного часу дітей, батьків, а також сумісного сімейного дозвілля. Інформанти мали змогу оцінити те, які види дозвілля є типовими для їхньої сім'ї, чим займаються діти у час, вільний від навчання, чи є у батьків можливість провести деякий час наодинці, окремо від дітей, як часто сім'я проводить сумісний відпочинок.

Результати дослідження дозволили визначити найбільш типові позашкільні заняття дітей. Чимала частина цих занять забезпечуються завдяки діяльності різноманітних секцій, гуртків та занять з репетиторами. Як правило, ці заняття можна віднести до таких напрямків:

1. Творчий розвиток. Такі гуртки спрямовані на виховання естетичних здібностей дитини та сприяють її особистісному самовираженню (заняття музикою, ліпкою, в'язанням, малюванням тощо).

2. Фізичний розвиток дитини найчастіше відбувається у межах спортивних та танцювальних секцій. Подекуди батьки розглядають такі заняття як внесок до формування міцного здоров'я та протиставляють їх гіподинамічним формам діяльності дітей у шкільному віці: навчанню у школі, виконання домашніх завдань вдома. Залученість до таких секцій є важливим засобом профілактики різноманітних захворювань. Діти наших респондентів

займаються такими видами спорту, як: дзюдо, баскетбол, плавання, спортивні танці тощо.

3. Інтелектуальний розвиток дитини. Цей вид позашкільних занять спрямований на розширення кругозору, а також полегшення навчання та покращення його результатів, на підготовку до здобування подальшої освіти. Серед таких занять інформанти називають секції з шахів, різноманітні екскурсії, заняття з іноземних мов (китайська, німецька, англійська) та курси з ІТ-програмування.

Учасники фокус-групи зазначили, що особливих проблем із наявністю та доступом до гуртків та секцій немає. Батьки багатодітних сімей окремо підкреслювали, що завдяки пільгам полегшується доступ до занять у комунальних закладах, оскільки це не вимагає суттєвих фінансових витрат.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Бывшие дома пионеров, все развивающие центры, есть Центр краеведства, истории и туризма на Новых домах. Они вывозят детей в поля с металлоискателями, по старым картам ищут. Ориентирование спортивное, костры, палатки – все, что угодно. В интернете полно информации. Для многодетных семей бесплатно».*

Водночас наші респонденти акцентували увагу на тому, що комунальні заклади не забезпечують доступ дітей, зокрема багатодітних сімей до всіх без виключення секцій та гуртків.

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Для того, чтобы пойти на английский не то, чтобы бесплатно, а хотя бы с какой-то скидкой... Это нереально. Несмотря на то, сколько у тебя детей, не меньше 2,5 тысяч ты за одного отдай...».*

Окремою та досить гострою проблемою. Як зазначали наші респонденти є нестача часу у зв'язку з високим навчальним навантаженням у старшій школі:

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Разгрузить в школе надо, потому что много предметов в школе вообще не нужно».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Програма така, що на 80-90% не згодиться у житті».*

Інші види дозвілля можна умовно поділити на культурно насичені та розважальні. Функцією перших є трансляція соціокультурних цінностей, інкорпорація яких призводить до формування рольових моделей поведінки, що допомагають дитині краще зорієнтуватися у соціальному світі, успішно соціалізуватися. До таких ми відносимо відвідування театрів, концертів, музеїв тощо. Серед розважальних видів дозвілля наші респонденти називали такі як цирк, зоопарк (Екопарк), атракціони. Зазначимо, що до цих видів дозвілльєвої діяльності долучаються як окремі члени сім'ї, перш за все діти, так і вся родина.

Оксана, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Були постійні походи в театр, (і в дитячий, і в дорослий – музкомедії і оперний). Всі діти різні, всі по-різному відносяться до походів у театр. Іноді я брала дітей на дорослі спектаклі, попередньо я готувала їх: зараньше розказувала зміст. Тоді вони витримували. Ну, і шоколадку потрібно із собою брати. Старший на своїй хвилі – то піду, то не піду. Він окремо, зі своїми друзями».*

Сумісне сімейне дозвілля має особливу специфіку, з огляду на його функції. У сім'ї сумісне дозвілля стає засобом згуртування батьків та дітей, які більшу частину дня, за винятком відпустки та канікул, займаються своїми справами – професійними та навчальними. Збільшення кількості вільного часу, який витрачається на сімейне дозвілля, сприяє інтеграції та формуванню стійкої сімейної ідентичності, налагоджує стосунки та взаєморозуміння між членами родини. Особливого значення виконання цієї функції набуває для багатодітних сімей та сімей у складних життєвих обставинах.

Яким чином можна схарактеризувати сумісне дозвілля харківських сімей?

Перш за все необхідно зазначити брак вільного часу у дорослих членів родини для проведення сумісного дозвілля. Таку оцінку висловили інформанти, які є представниками всіх типів сімей. Як правило, збиратися разом та займатися якимось з видів сумісної діяльності стає можливим лише раз на тиждень або навіть рідше:

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Я не можу сказати, що ми разом, втрьох, багато проводимо часу разом....такої можливості немає».*

Юлія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Стараемся, чтобы хотя бы один выходной вместе».*

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Я приходила домой поздно, муж еще позже. Рано утром все разбегались, оставались только выходные».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У нас есть воскресенья, потому что все дома и можно пойти прогуляться...Да это бывает раз в месяц...».*

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Не в каждые выходные получается – раз в месяц».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У нас взагалі відпустки немає. Чоловік без вихідних працює».*

Проблема браку/нестачі вільного часу, в першу чергу, стосується сімей, в яких працюють обидва батьки та неповних сімей, яка складається з одного дорослого годувальника та неповнолітніх дітей. У сім'ях, де один з подружжя не працює або має більш вільний графік, ситуація складається значно краще. Велика роль в організації дозвілля належить не лише матері, але й як виявилось у ході нашого дослідження, батькові:

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Сейчас досугом папа занимается, потому что я на работе».*

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«З татом вона (донька) багато спілкується, тому що у нього більш вільний графік».*

Тим не менш, чималою проблемою, яка стоїть на заваді організації дозвілля, є асиметричний розподіл обов'язків між подружжям. Чимало матерів зазначають, що самостійно займаються дітьми та побутом, в той час як батько не бере достатню участь в організації та проведенні дозвілля, а також мало уваги приділяє хатнім справам:

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас дети всегда были на мне. И с 4-х лет бассейн, английский. Потом мы стали вместе куда-то на горных лыжах, на беговых, мы вместе; и с мужем, и с детьми. А потом я как-то мужу говорю: «Вот у тебя три сына, а ты ни с одним из них ни разу в футбол не вышел поиграть». То есть его участия нет, вот реально нет. Уроки только я с ними делаю ... Муж пришел, поел и спать...».*

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«В декрете мы никуда не ходили. Парки он (муж) не любит, и ходит он не любит. Сейчас я с дочерьми в McDonald`s, в парк. Муж в*

последнее время, слава богу, может с ними фильм посмотреть, я как-то приучила, чтобы они смотрели вместе. Я говорю ему: «Ну, как они же должны тебя видеть, что ты есть, а не все время в телефоне».

Подекуди це пов'язано із втіленням традиційної рольової моделі сім'ї, за якою обов'язки розподіляються між подружжям внаслідок стереотипних гендерних уявлень. Водночас, така модель не є єдиною, оскільки деякі інформанти наголошували і на активній ролі батька:

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У нас есть воскресенья, потому что все дома и можно пойти прогуляться... Да это бывает раз в месяц... У нас дуже активний папа в плані відпочинку... Він і погуляти, і на роликах по парку Горького, і старшого бере з собою. Він дуже любе таке. Я іноді говорю, що більше не можу. Зараз я працюю до 9-ої години вечора, тому діти на мене не ображаються».*

З огляду на обмеження фокусованих групових інтерв'ю як методу соціологічного дослідження, з'ясування ступеню розповсюдженості того чи іншого типу сім'ї у Харкові потребує додаткового застосування кількісних методів дослідження.

Іншою важливою проблемою організації дозвілля є істотний брак коштів. Маємо зафіксувати тенденцію, що нерідко, з точки зору як батьків, так і дітей, проведення сумісного дозвілля передбачає здійснення різноманітних витрат, зокрема на смаколики, атракціони тощо:

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Не хватает денег, чтобы гулять. Не знаю, как другие справляются, но на гуляние у нас не хватает».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Дети знают, что выбираемся редко... В центре я ничего не покупаю – там все очень дорого. Они (дети) знают, что когда есть деньги – мы сами скажем, что едем. Когда нет – не просят».*

Оскільки сім'ї не завжди мають фінансову спроможність організувати дозвілля із супутніми витратами, батьки дуже часто надають перевагу найпростішим та найдоступнішим варіантам відпочинку. Серед таких інформанти називали прогулянки на дитячих площадках біля місця

проживання, у міських парках, відпочинок на природі у теплу пору року (пікніки у лісі, біля річки, на дачі).

З огляду на функцію інтеграції, сімейні свята є квінтесенцією сімейного дозвілля, ритуалом, наслідком якого є формування стійкої механічної солідарності та сімейної ідентичності. Дуже часто сімейні ритуали насичені різними сенсами/сміслами та сприяють їхній трансляції не лише на дітей, але й, подекуди, на подальші покоління. Проведене дослідження дало змогу зафіксувати, як зазначалось вище, наявність певних традицій сімейних святкувань у харківських сім'ях.

Як правило, всі члени сім'ї разом відмічають офіційні свята (Новий Рік, Різдво, 8 березня, Пасха), що передбачають наявність вихідного дня, та народні свята (Маслениця, Івана Купала тощо).

Ольга, звичайна сім'я, ФГ 4: *«На Рождество у нас кумовья или мы у них, у родственников. Еще на Рождество они очень любят колядовать».*

Окрім названих свят, які пов'язані із трансляцією цінностей на макрорівні, деякі сім'ї мають особливі, цілком сімейні свята. Окрім традиційного дня народження, інформанти говорили про сімейні традиції, що пов'язані із хоббі та захопленнями: це може бути кулінарія («День вареника» (про який йшлося вище), «День пельменя»), походи («Місяць дикунства»), рукоділля (вечори вишивання), читання (щоденне ранкове читання творів Пушкіна). Інформанти зазначають, що такий вид дозвілля надає можливість зібратися разом та водночас із певним заняттям обговорити цікаві та хвилюючі теми, наявні проблеми, тобто того, що істотно сприяє відновленню довіри та внутрішньосімейної згуртованості:

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас есть традиции очень особенные в нашей семье. У меня немецкие корни и мы отмечаем две Пасхи, отмечаем два Рождества. Мы еще по рецепту моей бабушки штолен печем на Рождество. И очень дети у нас любят готовить. Кухонька маленькая у нас – 7 квадратных метров, но мы собираемся все там и все готовим, особенно младший сын любит выискивать рецепты и готовить (картошку-гармошку)».*

Нерідко святкування відбувається вдома. Обов'язковим ритуалом такого типу святкування є приготування святкової їжі, що вимагає чималого часу. Оскільки у сім'ях побутовими справами (готування, прибирання тощо) часто займається жінка, в організації свят присутня і «зворотна сторона» - фізичне виснаження матері внаслідок нестачі часу для відпочинку:

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Праздники – это больная тема для меня. Как-то так сложилось, что у нас на все праздники я готовлю, я накрываю, я убираю. И я сажусь за стол со слезами на глазах, мне уже и праздника не хочется».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Дома мне тяжело, когда дома многодетная семья, и на всех тяжело вкусенькое наготовить, например на Новый год».*

Серед розповсюджених видів дозвілля влітку були названі відпочинок за містом, у літніх таборах, подорож до моря всією сім'єю. Можна говорити про наявність практик як сумісного літнього відпочинку, так і окремого (діти відпочивають окремо від батьків). Як правило, спільний відпочинок сприяє налагодженню відносин між батьками і дітьми:

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Каждое лето, правда, в этом году не едем, на месяц уезжаем в Крым дикарями с палатками ... Как правило, с середины июля по середину августа. Никаких интернета, телефона, даже электричества нет. Фонари с собой заряжены. Максимум – дополнительный аккумулятор в машине. По разным точкам, план заранее составляем, куда мы хотим, в какие места планируем, какая гора, где купаться будем... Первые 3-4 дня ломка, то есть акклиматизация, и мы попали в совершенно другую природную среду. Но потом, к концу отпуска... Дети сейчас понимают, что уже середина июля, и мы не едем, и вот тут психологическая... «Как мы не едем?! У нас же организм хочет!»».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У нас в те года везло, и горсовет предоставлял путевки, дети ездили в лагерь на отдых в июне или июле, и там было прекрасно. Мы с отцом отдыхаем – у нас медовый месяц... (всеобщий смех). Дети от нас отдыхают...».*

Водночас окремий відпочинок призводить до посилення почуттів батьків до дітей: першим стає самотньо.

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Все время мне хотелось отдохнуть. Но как только у меня старшие дети уезжали в лагерь, то день и все – я уже хожу, смотрю на эти пустые кровати, уже что-то не так».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Даже если одного отправляешь, кажется, что вроде и делать уже нечего, не надо особо готовить».*

Серед специфічних труднощів організації літнього сімейного відпочинку інформанти називали свою професійну зайнятість. Для сумісного відпочинку необхідно, щоб обидва батьки мали відпустку водночас, що трапляється не завжди.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«[Влітку відпочиваємо] за роботою вдома. У нас взагалі відпустки немає. Чоловік без вихідних працює».*

Організація дозвілля дітей влітку, як зазначили наші респонденти, до останнього часу не викликала особливих труднощів. Поширення світової пандемії Covid-19 призвело до закриття літніх таборів.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А я так хотіла би, щоби у нас четверо цього року відправити».*

Проблема неспівпадіння робочого графіку обох працюючих батьків є актуальною не лише влітку, а й протягом всього року. У багатьох сім'ях дружини скаржаться на відсутність можливості проводити дозвілля з батьком наодинці. Дефіцит відповідних практик значно підвищує цінність кожної з таких можливостей. Зазначимо, що на цю проблему скаржаться не лише батьки з багатодітних сімей, але й звичайних сімей, хоч і трохи рідше. Іноді цю проблему допомагає вирішити старше покоління (дідусі та бабусі), але така можливість з різних причин доступна не для всіх сімей:

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Редко находишь время, чтобы и у мужа был выходной, и у меня пустое время, когда мы можем вдвоем с ним, только вдвоем, без детей куда-то сходить, и при этом дети были бы тоже заняты, что им не нужно было бы в этот момент наше внимание, особенно младших. И вот найти это сочетание, когда мы можем просто уделить время, пойти погулять по городу вдвоем в парк... Не надо ничего, никакие кафе, рестораны – просто вдвоем походить, поговорить только о наших личных...».*

Юлія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Это надо, чтобы с мужчиной своим проводить время, это надо».*

Наталья, звичайна сім'я, ФГ 2: *«У нас бабуся пропонує забирати дітей на деякий час, але донька не завжди погоджується».*

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Это необходимо, и психологи рекомендуют три вида отдыха. Первый – с семьей, все вместе. Там где мама прислуга, бегают, хотя там, где все включено, никто не бегают. Второй вид отдыха, когда муж с женой отдыхают. И третий вид отдыха, все отдельно. Это правильно».*

Підводячи попередні підсумки, зазначимо, що проблеми з нестачею часу для сумісного сімейного дозвілля є характерними для всіх типів сімей, незалежно від рівня матеріального статку, житлових умов та кількості дітей у сім'ї. Якщо інформанти з багатодітних сімей та сімей у складних життєвих обставинах вказують на об'єктивні детермінанти (фінансові труднощі, необхідність працювати позанормово), то у звичайних сімей нестача часу частіше пов'язана з нерівномірною залученістю батьків до виховного процесу. Розподіл обов'язків між подружжям, не дивлячись на поширену професійну занятість жінок, досі базується на гендерних уявленнях про суто «жіночі» та «чоловічі» справи. Отже, перевантажена побутовими справами матір не має змоги приділяти дітям вдосталь уваги, в той час як чоловік часто не проявляє ініціативи з організації та проведення дозвілля, навіть якщо має таку можливість. До того ж, харківські матері традиційно більше часу спілкуються з дітьми як щодо навчальних успіхів, так і щодо інших тем (інтереси дитини, її друзі, способи проведення дозвілля тощо). І хоч деякі інформантки вказують на неоднозначність наряду цього розподілу (батьки з багатодітних сімей є більш активними у спілкуванні з дітьми), трансформація поширених моделей сім'ї відбувається поступово.

1.5. Ціннісні преференції батьків щодо освітньої траєкторії дітей

В умовах сучасного етапу розвитку суспільства дипломовані знання та вміння, які є одним з найважливіших результатів процесу інкорпорації культурного капіталу, представляють собою найбільшу цінність на ринку праці. Поняття «освіта», «кваліфікація», «знання» у тісному зв'язку з поняттями «престиж», «життєвий успіх», «матеріальний добробут» міцно закріпилися в повсякденному дискурсі сучасності. Висока популярність вищих навчальних закладів та кількісне зростання частки студентства у генеральній сукупності молоді багато в чому детерміновані певними соціальними стереотипами, які викликають у школярів страх перед майбутнім та підштовхують їх на прийняття швидкого рішення будь що (попри все) здобувати вищу освіту, навіть, якщо є сумніви щодо її профілю. Крім цього, цілепокладання багатьох сучасних школярів на отримання подальшої освіти зумовлене високим рівнем конкурентності, а також престижності інституціонального капіталу (дипломи, сертифікати, грамоти) на ринку праці. Отже, сучасні тенденції вибору навчальних закладів та спеціалізацій абітурієнтами (популярність економічних, юридичних та ІТ-спеціальностей), а також проблеми, які виникають у процесі одержання вищої освіти (низька мотивованість та успішність навчання), можуть свідчити про те, що орієнтація випускників шкіл на життєвий успіх формується раніше життєвої, зокрема професійної стратегії молоді людини. Результатом розбіжностей між уявністю та реаліями може бути глибока розчарованість у здобутій освіті та подальша професійна переорієнтація або працевлаштування на некваліфіковані спеціальності. Проведене нами дослідження дозволяє краще зрозуміти передумови вибору, мотиви та ціннісні пріоритети сучасних харківських сімей щодо напрямку освітньої траєкторії школярів.

Думки батьків щодо продовження навчання після здобуття неповної середньої освіти дуже різняться: частина батьків вважає за потрібне продовжити навчання у 10 та 11 класах, частина виступає проти цього.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Если я увижу до 9-го класса, что у старшей дочери уже есть какое-то стремление, куда она хочет, то, конечно же, она сначала у меня пойдет в училище, а потом в институт. Если захочет опять-таки. Но 11 классов заканчивать я не вижу смысла, это трата времени».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я тоже противник 10-11 классов. Там нечего делать».*

Аргументація батьків на користь вступу до закладів професійно-технічної освіти полягає у тому, що ставлення до студента у коледжі та технікумі є більш поважним порівняно зі ставленням до школяра у старших класах. Студент набуває суб'єктності, оскільки перестає бути залежним від батьків, у тому числі фінансово.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Когда [сын] туда попал после 9го класса, пришел после первого дня и говорит: «Мама, папа, я начал любить те предметы, которые не любил в школе». Это первое. Отношение совершенно другое. Практики оплачиваемые. Лучшие на потоке получают повышенную стипендию. Для этого всего-то надо выступить раз, за честь, в чем-то поучаствовать. Это совершенно другая жизнь, ... другой жизненный опыт. Он закончил ПТУ, отучился, поменял 4 работы по своему желанию. Парень сам себе купил мобильный телефон, сам покупает своим братьям и сестрам конфеты, печенье... За свои деньги, он независимый человек».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Мы столкнулись с ситуацией, когда не нужен был балл аттестата по истории... Она [дочь] перестала этим предметом заниматься. Естественно, конфликт пошел с учителем, мы съезжаем на семерки и шестерки... Я пытаюсь... И мнение об учителе низкое: «Я к ней не хочу ходить!..». И под пытками все это было... Редкие случаи. У всех детей та же самая проблема. У другого – биология. Я понимаю, что этот предмет нужен, нужно его учить, сами пытаемся, а вот он не хочет входить в класс именно из-за отношения учителя».*

Дає про себе знати і відсутність гарантій щодо працевлаштування після закінчення ЗВО. При цьому, батьки звертаються до власного неуспішного досвіду працевлаштування.

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я проучилась 11 классов и потом вуз, и я не поняла, что это было и зачем эти 10 и 11 классы. Если у ребенка будет то дело, чем он хочет заниматься, то однозначно надо идти в этом направлении. А высшее образование – это такое. Неизвестно, надо оно ей будет или нет».*

Орієнтація батьків учнів старших класів на продовження навчання після дев'ятого класу призводить до інтенсифікації навчальних практик у старших класах. На думку батьків, якості шкільної програми недостатньо для того, щоб мати можливість вступити до ЗВО. Отже, батьки дуже часто звертаються до послуг репетиторів, переважно з англійської мови:

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«А дочка еще китайский, помимо немецкого и английского, решила изучать. Пошла на курсы».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«...Нужно сдавать английский. Они его знают на уровне школы, то есть, практически никак».*

Неповажне ставлення вчителів до школярів у 10-их та 11-их класах не є беззапереченим. Досвід однієї групи батьків свідчить, що в останніх, профільних класах школярі можуть захопитися обраними предметами та зробити усвідомлений вибір майбутньої професії. Цьому сприяє і робота, яку проводять школи щодо ознайомлення з ЗВО Харкова.

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Мы столкнулись с противоположной ситуацией: у нас по-другому подход в школе. Гимназия 172. 10-11 классы были двумя самыми интересными годами в жизни. Наиболее насыщенные в жизни моей дочери ... [в школе] собрали группу, объяснили, показали, и в течение 10-го класса она [дочь] успела побывать в большей части ведущих вузов города. Их туда водили, они там занимались, они увидели 3D-принтер, они выполняли задачи дополнительные... И к концу 10-го класса она четко знала, куда пойдет, чего хочет и кем будет».*

Тим не менше, чимало батьків воліють, щоб навчальна траєкторія продовжилася після закінчення коледжу або технікуму, але при цьому

говорять про те, що це мають вирішувати самі діти, що це має бути їхній власний вибір.

А чи впливають батьки на прийняття рішення щодо вибору освітньої траєкторії? Дослідження дало змогу виявити певне дистанціювання батьків від процесу прийняття рішення: хоча обговорення майбутнього проводиться, проте остаточний вибір надається все ж таки дитині.

Інна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Это надо у них спрашивать и ничего не навязывать, иначе будешь виновата всю оставшуюся жизнь».*

Якщо порівнювати ставлення до отримання вищої освіти з боку батьків різних типів сімей, можна висунути таку гіпотезу: незважаючи на загальну орієнтацію багатодітних сімей на отримання середньої професійної/спеціальної освіти, подекуди кінцевою метою батьки з цих сімей ставлять отримання вищої освіти. Серед батьків звичайних сімей частіше розповсюджена зневажливе ставлення до тих професійних/кар'єрних можливостей, що відкриває диплом ЗВО. Отже, ми спостерігаємо домінування професійної складової навчання у ЗВО.

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Сейчас качество образования не на высшем уровне. Есть куча предметов, которые вообще не нужны для этой специальности, поэтому курсы, конечно, альтернатива. Но особый кругозор дает только высшее образование, конечно же, большой кругозор и не только по специальности. Должен сам выбирать».*

Отже, сучасні батьки прагнуть того, щоб їхні діти ставали суб'єктами своєї власної життєвої траєкторії, зокрема освітньо-професійної.

1.6. Проблеми працевлаштування та додаткової зайнятості як чинники незадовільного матеріального стану сімей харків'ян

При аналізі питань, які стосуються працевлаштованості, потреби в додатковій роботі, зайнятості протягом неповного робочого дня, задоволеності роботою, матеріального стану та ін., ми виявили деякі відмінності у представників різних типів сімей. Більш детально розглянемо особливості відповідей на цей блок питань в залежності від типу сім'ї, з учасниками котрих проводилися фокусовані групові дискусії.

Так, зазначимо, що при відповіді на питання стосовно працевлаштування представники звичайних сімей, які практично всі мають вищу освіту, говорили, що серйозних перешкод та проблем з пошуком місця роботи за фахом у них майже не виникало.

Основними каналами пошуку роботи респонденти зазначили своє найблище оточення (знайомих, родичів, друзів), самостійний пошук на сайтах Olx, центр зайнятості тощо.

Модератор: «А як з роботою вийшло, де ви знайшли її?».

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Мне свекровь помогла. Она общительная. Пришли с профориентацией. А она им сказала, что у нее такая прекрасная невестка, закончила общепит, у нее есть образование. И меня приняли. А вообще, люди, которые говорят, что у нас нет работы... Она есть, она везде есть, да, она не шикарная, но сидеть без денег год и говорить работы нет это глупо. Я всегда находила подработку».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я полтора года стоял на учете, с периодичностью снимался. Проблемы вообще не ощутил: с первого дня, еще не имея статуса безработного, предлагают три вакансии, идешь на собеседование. Подходит – стараешься, не подходит – остаешься в Центре. Есть варианты. Кто-то приходит получить статус безработного, а кто-то – получить работу».*

Проблеми, які виникали у респондентів при працевлаштуванні, зазначимо, що частіше за все вони були пов'язані з необхідністю догляду за маленькими дітьми, родичами з інвалідністю, хворобою батьків і неможливістю поєднувати роботу та сімейне життя.

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Отучилась и пошла работать, год проработала и ушла в декрет. Из декрета еще не вышла. Не получается пока».*

Разом з тим респонденти зауважили, що жінки частіше, ніж чоловіки, піддаються гендерній та віковій дискримінації при прийомі на роботу з боку роботодавців.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Чоловіки ні з якими проблемами не стикаються, а жінки всі зіштовхувались».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Когда подошла работа, я пошел, начальник тоже оказался многодетным, элементарно сошлись. Поработал. Есть, конечно, разница в ситуации мужчин и женщин».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Серед тих, з ким я спілкуюся, дуже багато жінок, які зіштовхуються з проблемою гендерної нерівності. Навіть якщо вони не багатодітні. Як у нас починається все: жінка прийшла з вузу – ой, ти ще молода, в тебе досвіду немає. Потім – ой, ти щас замуж вийдеши, у тебе діти будуть.... Ой, у тебе дитина маленька... Ой, а тобі вже за 40 – все, вибач, ти вже стара. Хтось не погодиться? А якщо у тебе не один і не двоє дітей, то взагалі... гаплик просто».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«А мне говорят: «Нам нужны до 35 лет, а вам 45, вы уже не подходите»».*

Серед перешкод для успішного працевлаштування за фахом та основних причин звільнення, за словами учасників фокус-груп, зазвичай стають незручний/негнучкий графік роботи та незадовільний розмір заробітної плати.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Кто хочет получить работу, тот ее получит. Я отказывался, если мне не подходил график или условия труда».*

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Ну, я постоянно рассылаю резюме, я постоянно смотрю и выбираю работу под себя... Я ищу неполный рабочий день, потому что ребенок маленький».*

Представники звичайних сімей, на відміну від сімей у складних життєвих обставинах, при пошуку роботи зазвичай орієнтуються на

престижність роботи, умови для самореалізації, фахове спрямування. Це, на наш погляд, зумовлено перш за все наявністю у таких респондентів вищої освіти.

Тож, якщо серед учасників фокус-групи зі звичайних сімей ми фіксуємо працевлаштованих у відносно престижних сферах та за професійним спрямуванням (лікарі, викладачі, слідчі, фінансисти, перекладачі і т.д.), то представники, що належать до сімей у складних життєвих обставинах, працюють переважно у сфері послуг (прибиральниці, няньки, продавці, оператори call-центрів, помічники вихователів тощо).

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Ну, да, работа есть, но посуду идти мыть я не хочу. А муж говорит: «Иди в Макдональдс, пожалуйста, ты видишь, как мне тяжело, а там (кто-то рассказал) график можно самому выстроить. Я говорю: «Нет, я не хочу туда». Ну, я постоянно рассылаю резюме, я постоянно смотрю и выбираю работу под себя, какую я себе хочу».*

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я вот работала на заводе в финансовом отделе. И тогда набирали в налоговую службу. Одну девочку с завода взяли, и мы с сотрудницей поехали, и нас тоже взяли. И я еще потом стала ее начальницей, которую первой взяли. Вот так я оказалась там и хотя бы начала получать какие-то деньги».*

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Работа получалась... Уборщицей 3-4 часа в день с 6 утра, в 10-11 я уже домой приходила, а соседи присматривали за детками».*

Представники сімей у складних життєвих обставинах за відсутності вищої освіти частіше стикаються з проблемами працевлаштування, причинами яких стають низька заробітна плата, вузьке коло соціальних контактів для пошуку роботи, наявність 3-х та більше дітей.

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я работала только через знакомых. На olx размещаю размещаю свой опыт работы. Я работаю с 15 лет. Звонят, все устраивает, но как только ты заикаешься, что ты мать, да еще, не дай бог, многодетная – слепоглухонемая подходит на 100%, но не ты. «Мы вам перезвоним». «А почему? Чем я не подхожу? – У вас будут болеть дети». Даже почасовая работа, которая зависит от выработки – не хотят брать: «если я*

не пришла – вы же мне ничего не платите». Вообще ничего».

Підкреслимо, що представники багатодітних сімей з приводу своєї зайнятості говорять не «безробітний (а)», а «не працюю з такої-то причини» та «у відпустці по догляду за дитиною». Проблеми з працевлаштуванням у таких сім'ях пов'язані, в першу чергу, з неможливістю працювати взагалі або з потребою неповного робочого дня.

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«В настоящее время не работаю по специальности, поскольку ухаживаю за матерью престарелой».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«У меня ребенок с инвалидностью».*

Дмитро, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«В данный момент – по догляду за ребенком».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Пошук підробітку...неповний робочий день».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«На полный никак не получается. У женщин...».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Приходится ночью работать. За счет сна своего».*

Багатодітні матері також часто стикаються з дискримінацією з боку роботодавців через статус «мами», а особливо «багатодітної мами», на відміну від чоловіків з їхнім статусом «батька».

Марина, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Работодатели боятся, что больничные будут».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Особенно коли діти маленькі».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Что дети будут болеть, что нужно будет отпрасться и в школу сходить на родительское собрание, в поликлинику сходить. Это главные вопросы. Это от работодателя зависит».*

Як свідчать результати нашого дослідження, сьогодні все більшої поширеності набуває артикульована респондентами необхідність/проблема взаємопідтримки, взаєморозуміння між подружжям та поваги до жінки з боку чоловіка, коли вона працевлаштовується, виходячи з декретної відпустки або навіть ще перебуваючи в ній.

Так, учасниці фокус-груп наголошували, що чоловіки відчували ревності, заздрощі, невдоволеність, коли їхні жінки успішно працевлаштовувалися і отримували задоволення від своєї роботи, перебування в колективі, професійної комунікації, кар'єрного зростання. Значно ускладнювала ситуацію в стосунках між подружжям більша заробітна плата жінки в порівнянні з чоловічою, а також престижність місця роботи жінки в суспільстві, близькому оточенні сім'ї тощо.

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я работала экономистом и бухгалтером. У меня была такая замечательная работа. Но он (муж) мне не дал этого сделать. И у меня была возможность подняться по карьерной лестнице. Я почувствовала себя независимой. Деньги я тратила на себя и открыла нычки (несколько счетов в банке). И чему я дочь учу тоже. Я ушла с работы и по сегодняшний день жалею. А он чувствует, что он царь».*

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я могу немного добавить. Дело в том, что у меня муж в начале отношений был один человек... Но сейчас... у него нет ко мне доверия. Вот я вышла на работу, он говорит: «Куда ты будешь девать зарплату?». Я лишнего не попрошу, но я хочу одеться. И вот он как закрылся, он свою зарплату «ханьрит», складывает на карточку, хотя я никогда не лажу по карманам. В последнее время я его прошу: «Купи хлеб или дай мне деньги, чтобы я купила хлеба». Вот последнее. Я попросила на ресницы 500 гривен, он говорит: «А ты что меньше 500 гривен зарабатываешь, почему я тебе должен давать?».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«И, кстати, я ради семьи и детей совершила глупость – я отказалась от работы ради них. Это меня муж уговаривал. Я, когда пошла на работу, я же себя человеком начала чувствовать. А он стал ревновать сильно».*

Разом з тим, у деяких сім'ях спостерігається абсолютно протилежна ситуація. Так, у таких сім'ях чоловіки, навпаки, не задоволені тим, що дружина не працевлаштовується, виходячи з декретної відпустки. Зазначимо, що це перш за все характерно саме для тих сімей, які потерпають від матеріальних труднощів.

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: «... Вот нам не хватает денег, и он сам это чувствует и понимает, и его это изнутри самого ест, а на меня он все это выплескивает, что я якобы виновата, что не могу найти работу».

Що стосується питання потреби родини в додаткових джерелах доходів та додатковій роботі, то тут великих розбіжностей у відповідях учасників фокус-груп з представниками сімей різних типів не спостерігається.

Так, майже всі респонденти виказували зацікавленість та потребу в додатковій роботі, однак розповідали про суттєві складнощі у пошуках такої роботи.

Ольга, сім'я в СЖО, ФГ 3: «По интернету, в газетах искали – толку не очень. Приходится работать, если кто-то кому-то... По личным связям. Через знакомых есть такая подработка. Когда кому что надо...».

Юлія, багатодітна сім'я, ФГ 1: «Как госслужащая я не имею право на дополнительную работу».

Деякі наші респонденти зазначали, що з метою отримання додаткового заробітку вони вимушені працювати вночі, що надзвичайно важко. Проте це для багатьох чи не єдина можливість вирішити свої матеріальні проблеми.

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: «Ночью работаю. За счет сна своего».

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: «Пришлось работать в офисе по ночам рядом с домом. У мужа была серьезная работа, они работали на город как промышленные альпинисты, и их на 45 тысяч всю бригаду кинули. Мы продали мамينو золото, и надо было срочно возвращать, пока она не узнала. Пришлось работать. Я не против была никогда, но не знала, что ночью придется работать, а утром сидеть с детьми. К такому графику я не была готова. Проработала всего 2 месяца ночной уборщицей. Потом у сына нашли липому в ноге, пришлось срочно увольняться и делать операцию. Больше я туда не вернулась».

При цьому наші респонденти скаржаться, що їм важко поєднувати основну роботу з додатковою та вихованням дітей.

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: «Потребность во второй работе была, была идея, работу найти несложно, сложно со временем: когда начинаешь заниматься второй

работой – падает первая, еще хуже становится, и на детей нет времени. Эту идею я отложила».

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Когда я сидела в декрете, у меня средняя дочь смотрела за младшими, потому что я в декрете подрабатывала. Потому что денег очень не хватало. И вот средняя дочь практически воспитывала. Поэтому она мне сейчас говорит «мама, я не хочу своих детей, мне эти так надоели».*

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Мой опыт такой: либо я занимаюсь бытом и готовкой, либо я работаю».*

Олена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я детей нянчила и за стариками ухаживала».*

Практично у всіх наших респондентів, особливо тих, які представляли багатодітні сім'ї та сім'ї в СЖО, є потреба у додатковій роботі, проте реалізувати цю потребу неможливо, оскільки немає з ким залишити дітей

Водночас деякі учасники дискусій, які мають додаткове джерело доходу та тимчасову додаткову роботу, зазначили, що це не викликає в них особливих труднощів (ані в пошуку, ані у виконанні).

Олена, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я работала в интернет-магазине косметики с легкой подачи подруги... и хобби, и подработка...».*

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я подработку не искала, она спонтанно находится. Звонит кто-то, предлагает мне поработать то-то. Срочно, решай, есть 2-3 часа. Что-то продаю... Яйца... Она сама меня находит... Через личные связи. Было такое, что нужно убрать квартиру – убрал, постирал и все. Сейчас сиюю дома и с детьми».*

Важливим тут, з нашої точки зору, є те, що нічну роботу (як тип праці) зазвичай називали/обирали представники сімей у складних життєвих обставинах. В той час як представники звичайних та багатодітних сімей наголошували навіть не на проблемі типу додаткової роботи (нічна/денна), а більшою мірою говорили про проблему дефіциту часу на виховання, спілкування та піклування про своїх дітей у разі виконання додаткової роботи.

Аналізуючи питання стосовно проблем матеріального характеру, зокрема матеріального благополуччя родин, можемо зазначити, що незалежно від типу сім'ї, рівня освіти, житлових умов і т.д. всі учасники фокус-груп

виказували невдоволеність своїм матеріальним положенням. Не дивлячись на те, що більшість наших респондентів оцінюють свій матеріальний стан в основному як середній, в дискусії було чимало нарікань на проблеми матеріального характеру.

Зазначимо, що в звичайних сім'ях, де хоча б один з батьків працює, згадували про такі проблеми учасники дискусій значно менше у порівнянні з представниками багатодітних сімей, де працюють обидва батьки.

Що стосується питання про те, які проблеми матеріального характеру, пов'язані з дітьми, виникають у наших респондентів, на що їм грошей вистачає, відповіді були такими.

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Пять дней рождений (смех)».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Школа».*

Ольга 1, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Они есть хотят почему-то».*

Ольга 2, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«В любом случае ты где-то больше выделяешь, где-то меньше. Если на питание больше, на остальное меньше».*

Ірина, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А развлечения? Даже в парк поехать покататься – просто раз в году».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Ну, а здоров'я ніякого».*

Що важливо підкреслити в цьому питанні, так це те, що характер матеріальних проблем змінюється в залежності від типу сім'ї. Так, ми бачимо, що представники сімей у складних життєвих обставинах більшою мірою переймаються питаннями нестачі коштів на лікування, продукти харчування, одяг, підготовку до школи.

Ольга, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Кроме того, что от зарплаты до зарплаты, если есть подработки, еще и на второй работе подрабатываешь... Школа, коммунальные... это, пропитаться надо,... самое необходимое из вещей...».*

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я понимаю, что я ничего не могу дать. Не знаю, как собирать, хотя работаю, получаю как одинокая мать. Их можно собрать в школу и сказать, что мы в этом месяце ничего кушать не будем. Или одному купить что-то, а другому сказать, что давай».*

мы купим тебе в следующем месяце. А может, через месяц...».

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Сейчас денег практически нет, только на еду. Занимаем у всех, кого можем. Муж работает, получаем 3400 на двоих детей. Я пытаюсь эти деньги вложить в питание, творожок, молочко, то, что хотелось бы... но вот пока с ремонтом у нас... вещи есть – слава Богу».*

Олена, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Школьная подготовка – большая проблема. Пытаюсь их собрать, тетради им купить, ранцы...».*

Представники багатодітних сімей серед іншого також значну увагу приділяють питанням надання своїм дітям можливостей спортивних тренувань, творчого дозвілля, позашкільного та літнього відпочинку, навчання.

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«То же самое. Старшему 12, хотелось бы... Ребенок не получает образование, тем более, сейчас. Так как сама учусь, ребенка тяжело ставить на ноги. Финансов не хватает. Как учимся – так и учимся. Что будет дальше – не знаю. На вопрос о том, кем будет сын, он ответил, что будет сварщиком. Говорит, что они за любую точку берут деньги, и у него всегда будут деньги».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я еще трошки скажу: спортивна не дуже. У мене донька – чемпіонка області по дзюдо. У нас взагалі немає привілеїв, пільг. Ми за свій кошт на змагання їздимо, навіть по області і місту сплачуємо. Все – за свій рахунок. Немає оздоровчих таборів саме спортивних, які були б безкоштовні. Тільки тренер якісь знаходить сам за гроші».*

Надзвичайно серйозною проблемою, особливо для багатодітних сімей, стає проблема пільгового проїзду.

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Еще проезд. Дети ездили по удостоверениям. У нас такая ситуация, что мы везде ездим. Мы живем в частном секторе, и нам нужно в школу ехать, со школы в музыкальную ехать. По расчетам нам этих поездок не хватает вообще. А 4 девочки учатся в музыкальной школе, то есть это всем четверым билет туда, билет сюда... и получается очень большая сумма. Спасибо, в музыкальной школе мы учимся бесплатно, но костюмы, выступления...за это все платится, на все нужны деньги».*

У звичайних сім'ях на передній план виступають проблеми творчого розвитку дітей, самореалізації, здобуття освіти, хоча й інші проблеми, пов'язані з утриманням дітей, також присутні.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я хотела бы иметь возможность отправлять своих детей на отдых. У меня такой возможности сейчас нет. Я неправильно говорю: я чувствую, что такая возможность должна быть. Надо захотеть, увидеть, идти к цели. Чего бы я хотела? По питанию, одежде - все относительно. Наши потребности можно корректировать. Сейчас лето, во дворе растет ягода... А что бы хотелось – дополнительные занятия для детей, чего я не могу себе позволить. Спасибо Татьяне Васильевне – она руководитель клуба «Гайдаровец», она моих детей добавила как здоровых, чтобы их театр «Солнечный» стал инклюзивным. Там есть дети-переселенцы, девочка одна, моих двое, как многодетные мы идем при Caritas театр. Такие возможности есть, но я хотела бы еще что-то, что можно дать детям в плане развития и путешествия».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«А дочка еще китайский, помимо немецкого и английского, решила изучать. Пошла на курсы, папа оплатил. А малой тоже хочет на дзюдо. А папа на нем экономит, не хочет оплачивать. А я считаю, это нужно в детях развивать, вкладывать».*

Отже, аналіз результатів проведеного нами дослідження зайвий раз доводить, що головними причинами скрутного матеріального стану багатьох харківських сімей (не тільки багатодітних та сімей в СЖО, а й звичайних) є зайнятість подружжя та неможливість поєднувати основну роботу, додаткову зайнятість (якщо вона є) з вихованням дітей.

1.7. Оцінки представниками сімей діяльності установ та організацій, що надають соціальні послуги

Одним із завдань проєкту було з'ясування того, які проблеми виникають в повсякденній життєдіяльності різних типів сімей, яких видів допомоги та соціальних послуг вони найбільше потребують, послуги яких саме фахівців їм необхідні. Аналізуючи матеріали фокус-групових дискусій, можна дійти висновку, що найчастіше звичайні сім'ї потребують допомоги таких фахівців, як: психологи, юристи, соціальні працівники, домашні няні, репетитори.

Була висловлена думка, що наразі отримання необхідної допомоги фахівців не є проблемою і вирішення такого питання не пов'язане із значними труднощами.

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Є зараз консультації онлайн: юриста, психолога. Все правильно сказали, що настільки все доступно, що... У нас був випадок, коли ми не змогли проконсультуватися у нашого дільничного педіатра, але є інші лікарі, є платні клініки. Було б бажання. Навіть якщо ти не маєш грошей, є велика кількість громадських організацій, які надають такі послуги».*

Серед багатодітних сімей найбільш затребуваними є послуги юристів, сімейних і дитячих психологів, логопедів, домашніх нянь, репетиторів.

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Когда я работаю, старшие все время заняты, малыш, которому год-два, нельзя его оставить. В садик еще нет... Чтобы кто-то мог остаться, чтобы ей не платить деньги».*

Представники сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, також, як і представники багатодітних сімей, висловлювалися щодо необхідності запровадження такої послуги, як соціальна няня.

Наталія 2, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Должна быть какая-то социальная няня. Мне надо срочно бежать оформлять документы, срочно, я записана, меня ждут. Но у меня соседка боится оставаться с четырьмя детьми. Она боится брать ответственность. Она за одним смотрит, другой побежал голову разбил, а она за них отвечает».*

Нужен специальный человек. Нужна какая-то тетя, которая поможет их всех собрать в кучу, потому что это бывает очень тяжело. И вообще отпуск. Почему нет для мам? В некоторых странах есть».

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«...Получается, приемная семья, там родители бывают в отпуске, а обычная – не бывают. То есть мама не должна там быть. Раньше с маленьким ребенком маму оставляли, сейчас... До 6 лет ребенку... Я вообще работаю круглый год, у меня нет отдыха».*

Учасники фокус-групової дискусії з представниками багатодітних сімей були одностайні в думці про те, з якими проблемами стикаються їхні сім'ї в процесі повсякденної життєдіяльності, а саме: рівень матеріального добробуту, забезпеченість житлом, наявність власного транспортного засобу.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Еще один нюанс, который меня задел: есть у меня многие знакомые семьи, живущие в области... Совершенно разная помощь семьям в городе и области... В области крепко помогают с жильем...».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Не везде».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Не везде. Богодуховский, Кегичевский...».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Знайомі у Новій Водолазі...».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Не только с жильем, еще и выделяют социальный транспорт – микроавтобусы. Это большущая проблема для семерых детей + 2 родителя. Я каждый год всех везу на легковой машине, и каждый год крещусь, чтобы меня на посту не остановили и за всех не выписали штраф. И дальше можно будет пешком идти. В городе, к сожалению... если будет желание..., если выделять какой-то транспорт и жилье... Это основные проблемы: финансы, транспорт и жилье».*

Також представники багатодітних сімей вважають вкрай нагальною проблему встановлення пільг для таких сімей, принаймні повернення тих, що існували раніше.

Модератор: *«Транспорт, житло, вільний час дітей... А хто повинен допомогти вирішити ці проблеми?».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Частково – держава».*

Модератор: *«Що вона повинна робити?».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Менше перепонів. Для тих же пільг, які раніше були безумовні для багатодітних, а тепер потрібно довести, щоб у тебе на дай бог не більший дохід, ніж 2,5 тисячі чи 2,7 на кожну людину в сім'ї. Якщо на гривню більше, пільг на комунальні ніхто не дасть. Раніше вони були безумовними...».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Возможность матери развивать своих детей хотя бы до 16 лет, пока они не смогут самостоятельно... Потом же останешься без пенсии. У нас раньше был закон, что женщина, имеющая 3 и более детей до 16 лет, может быть дома, ей за это насчитывался стаж...».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Від п'яти...».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«От трех – я тебе потом статью пришлю. У нее был стаж, она могла оставаться дома и еще получала помощь за это. Как по уходу до трех лет, только она имела право до 16 лет. Я столкнулась с этим... Мы живем в частном секторе, нам везде нужно ехать (кружки, школа). Мне пришлось не работать, потому что нужно везти... А субсидию как получать? «Вы должны работать». Горбунова-Рубан так и сказала: «Вы должны работать». А как мне детей развивать? Я же хочу, чтобы они себя нашли, таланты свои развивали. «Нет, вы должны работать». Если я пойду работать, дети сами себе будут предоставлены, а младшую еще нужно было в садик возить... Мне нужно к 8-ми, потом в 15 сорваться с работы, чтобы к 16 успеть забрать ребенка. И в первом классе мне нужно в 11 забрать ребенка, а второй класс – до 13. На продленке места нет. И ребенок не очень хочет – они там никому не нужны».*

Представники сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах наголошували, що насамперед вимушені вирішувати такі проблеми, як: пошук засобів для існування (дуже гостро постає проблема браку коштів для того, щоб зібрати дітей до школи та забезпечити їх усім необхідним для навчання), працевлаштування, необхідність поєднувати роботу й виховання дітей (відсутність можливості мати більш-менш зручний робочий графік).

Інна 1, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«... Для меня это очень тяжело и больно. Я понимаю, что я ничего не смогу ему дать [ребенку]. И первокласснику тоже очень тяжело – надо собирать его. Не знаю, как собирать, хотя работаю,*

получаю как одинокая мать. Их можно собрать в школу и сказать, что мы в этом месяце ничего кушать не будем. Или одному купить что-то, а другому сказать, что давай мы купим тебе в следующем месяце. А может, через месяц».

Наталія 1, сім'я в СЖО, ФГ 3: «У нас небольшой частный дом, 2 маленьких комнатки, 43 квадратных метра. Сейчас полетели полы – переделываем полдома. Сейчас денег практически нет, только на еду. Занимаем у всех, кого можем. Муж работает, получаем 3400 на двоих детей. Я пытаюсь эти деньги вложить в питание, творожок, молочко, то, что хотелось бы..., вещи есть – слава Богу. Костюмы есть на первый класс...первокласснице. Я потихоньку стараюсь с зимы собирать к первому классу, обновлять к школе, потому что знаю, что за лето не смогу отложить...».

Лалі, сім'я в СЖО, ФГ 3: «Я как многодетная, с мужем жила и вроде бы и без мужа. Получала как малообеспеченная 1800. Бывало, что не могла оформить, потому что вроде бы и есть муж... он не работает... и мне отказывают в пособии. Вроде бы ты живешь с мужем... но нужно разводиться, как одиночка... Малообеспеченность – просто насмешка».

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: «Я точно так же получаю как малообеспеченная. Как сейчас переоформляют – не знаю. Там документы я подала, а требуют справку с работы. Какую справку я могу принести, если кафе закрыто, я сижу дома».

Інна 2, сім'я в СЖО, ФГ 3: «Я работаю с 15 лет. Звонят, все устраивает, но как только ты заикаешься, что ты мать, да еще, не дай Бог, многодетная – слепоглухонемая подходит на 100%, но не ты. Обидно, что не зависит от того, сколько ты училась, что ты умеешь, а выбирают того, кто не знает ничего, только потому, что у тебя есть дети. Хотя должно быть наоборот: если у меня есть дети – мне нужно заработать... В школе сбор 300 грн. с каждого ребенка. И никого не интересует, многодетная ли я, у меня квартира после пожара, я работаю – не работаю – все равно дай. И те же пособия – возьми и купи. Мы покупали по английскому за 600 грн. 2 тетрадки. И 200 – еще одна. 800 грн. за каждого ребенка я отдала».

Представниці сімей в СЖО були одностайні в тому, що поєднувати виховання дітей і роботу – це велика проблема. Майже ніхто з них не має

зручного графіку роботи (якщо такий взагалі може бути). Одним із ідеальних варіантів для себе вони вважають неповний робочий день.

Проте розуміють, що в такому випадку буде лише півставки, якої не може вистачити на забезпечення навіть самих нагальних потреб. З огляду на це, деякі учасниці фокус-груп вважають ідеальним варіантом роботу на дому.

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Идеальный вариант – работа на дому. Ты находишься дома, знаешь, чем занимаются твои дети, и занимаешься работой. Если детям что-то интересно – можешь показать. Возможно, в будущем пригодится. Это – самый отличный вариант».*

Як з'ясувалось у ході фокус-групової дискусії, незважаючи на нагальну потребу в допомозі фахівців певного профілю, представники сімей в СЖО не змогли її отримати. З огляду на це, вони практично постійно перебувають у стані розгубленості, не знають й не розуміють, куди саме можуть звернутися.

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Вот я еще хотела бы сообщить, что у меня был такой сложный период. У моего сына во втором классе каждый день были драки и конфликты. И вот у него каждый день слезы и «я ненавижу школу» и т.д. Хотелось мне куда-то обратиться, но растерялась я. Потом я начала искать в интернете, читать разные советы, но там очень много объявлений и не поймешь, к кому можно обратиться, а к кому нет. Так я и не нашла в себе сил и стеснялась, не знала я, куда мне пойти и кому рассказать, что вот у меня такой ребенок конфликтный, дерется, стыдно было. Хотя, понимаю, что это не только у меня такая ситуация. Если бы, например, специалисты и государственные службы приходили бы в школу на родительские собрания и давали бы свои визитки или номер телефона, что вот, «пожалуйста, если будут какие-то проблемы вот такого плана, не стесняйтесь, звоните».*

Аналіз інформації, отриманої нами завдяки проведенню фокусованих групових інтерв'ю, свідчать про те, що в сім'ях усіх типів існує запит на отримання інформації про діяльність державних і громадських організацій м. Харкова, які надають допомогу й соціальні послуги сім'ям. Брак такої інформації суттєво ускладнює вирішення численних проблем, які виникають

у будь-яких сім'ях, проте особливо в багатодітних та сім'ях, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Найбільш перспективними каналами поширення інформації про діяльність державних органів та громадських організацій, які надають допомогу сім'ям, за даними, отриманими під час фокус-групових інтерв'ю, є Інтернет, соціальні мережі та месенджери (вайбер, телеграм), електронна пошта.

Також деякі учасники зазначали, що готові отримувати таку інформацію під час батьківських зборів у школі, масових заходів, що організуються на загальноміському чи районному рівні.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Хотя бы на сайте горсовета вывесили бы... Организуются мероприятия на базе района, на базе города – городское управление. Это все координируется каким-то образом. Эта информация так и должна распространяться».*

Цікава і, можливо, корисна інформація для органів місцевого самоврядування та соціальних служб була отримана нами в ході обговорення особистого досвіду учасників фокус-груп у спілкуванні з різними організаціями, що надають соціальні послуги, та фахівцями. Наші респонденти досить детально описували цей досвід, наводили конкретні приклади. Зокрема, у представників різних типів сімей він пов'язаний із такими фахівцями й організаціями/установами:

- психологи;
- юристи;
- Центри зайнятості;
- комітети у справах сім'ї, молоді та спорту районів м. Харкова;
- Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- громадські організації.

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я обращалась к психологу, она мне все рассказало. Но я в принципе и без нее это знала. Мне психолог о старшем сыне сказала, что у него психологическое отставание в развитии, он ведет себя как протестующий подросток. Ну, и что? Я для него*

не авторитет. А дальше нужно было ему прийти на сеанс, а он не захотел».

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Ну к юристам, я думаю, каждый обращался».*

Анна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Есть еще Центр занятости. К моему ребенку в школу [приезжали представители] Центра занятости, и они тестировали детей..., рассказали о рынке профессий, что сейчас актуально, даже обсудили зарплаты. До карантина два раза приезжали к ним представители Центра занятости и оставляли визитки, сайт, куда можно зайти и пройти тест. Мы заходили. Это абсолютно бесплатно».*

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Я каждый год сталкиваюсь с Комитетом молодежи нашего райисполкома, каждый год. Так как мы «обдарована дитина», мы ездим в лагерь, нам предоставляют бесплатные путевки; и на море ездим, и под Харьков. Очень приятно общаться с людьми, всегда уделяют внимание».*

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Я знаю, є громадські приймальні при політичних організаціях, де, як правило, графік складений, приймає юрист, тому що я колись сама цим займалась. Є організації як у вас молодіжний хаб, де можна проконсультуватися з питань культури, отримання грантів. Є дуже гарний фонд «Відродження», дуже потужний. І я, коли працювала в децю іншій галузі, ми співпрацювали з такими організаціями. Наприклад, «Хаб 42», з Артемом Коноваловим ми співпрацювали. З «Київським діалогом» ми дуже потужно співпрацювали, у них дуже потужні спеціалісти, вони займалися в основному молодіжною політикою. Це Палац Спорту, дець недалеко у них Школа лідерів молодіжна. Я трохи відійшла від цього, не буду казати. Вони більши з учнями міських шкіл співпрацюють. Вони надавали, до речі, інформацію для людей різного віку. Там були й пенсіонери, вони організували комп'ютерні курси для них. Це те, з чим я зіткнулася...Потім декілька разів я співпрацювала з Харківським відділенням Національного олімпійського комітету. Вони відгукуються, залучають дітей до спорту. Так, це може бути непрофесійне заняття, але для дітей це дуже потужне».*

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Красный крест еще у нас есть в Харькове. Это моя дочь нашла в интернете*

объявление, что Красный крест приглашает на бесплатные занятия по женской самообороне».

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Реально помогают международный фонд..., что обидно – украинских организаций раз-два – и обчелся... международный Красный Крест (Центральный рынок, старое депо... сейчас нет старого рынка, там у них офис) – они выделяют и медицинскую помощь (лекарства), продуктовые наборы, одежду... Пусть это и секонд-хенд, но продуктовые наборы нормальные – на человека. Памперсы выделяли. В центре – монастырь католический Caritas на Гоголя. Они выделяют – у них целые программы, вплоть до медицинского обследования...».*

Наталія 2, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«А обычная соцслужба как называется?»*

Олена 1, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«По делам семьи, детей и молодежи».*

Ольга, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Да. Бесплатных поездок нет туда [на море]... ».*

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Почему? Есть от города. Если ребенок на учете или многодетная семья».*

Ольга, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Как мать-одиночка...».*

Інна 2, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«...В последние полгода узнали, что многодетные, малообеспеченные могут раз в несколько месяцев прийти и бесплатно покататься в парке Горького...Сарафанное радио. Родители делятся. Но официально об этом не сообщают».*

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Когда идешь в парк Горького брать бесплатные карточки, там должны быть справка... неважно, что у тебя многодетная семья. Справка, что ты малообеспеченная».*

Інна 2, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Удостоверение, потому что там указано количество детей, и справка из собес, что вы сейчас малообеспеченная семья. Если вы сдали документы, но у вас на руках нет справки – не дадут».*

Що важливо, деякі учасники фокус-груп не просто мають уявлення про те, які існують в Харкові організації, як державні, так і громадські, що працюють із сім'ями, але й обізнані також про те, які заходи вони організують і проводять. Так, під час фокус-групових дискусій згадувався, наприклад, «Сімейний форум».

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Можу ще зазначити, що два роки поспіль проводиться у Харкові «Сімейний*

форум» на базі Прем'єр палацу, що біля готелю Харків. Я можу сказати, що це дуже корисний захід, який я відвідую особисто як і за роботою, так і як мати дитини, у якої підлітковий вік зараз. Дуже були корисні теми. Там спікери і педіатри, і фінансисти, і просто представники щасливих сімей, і підприємці. Дуже різні. І теми були різні. Як, наприклад, давати дітям кошти, як контролювати ці кошти. Такі, вузькі теми. І протягом цілого дня ці спікери доповідали, кожен півгодини. І педіатр там був, не Комаровський, а інший, я забула його прізвище, видатний харківський педіатр. Дуже цікаві теми. Я туди приходжу завжди з нотатками, записую це все, і воно дійсно корисно. Тобто у засобах масової інформації проходить інформація, це на початку вересня відбувається, і реклама йде. Раджу відвідати цей захід, «Сімейний форум». Це буде третій сімейний форум. І теми такі: щаслива родина – щаслива дитина, як давати дітям кишенькові гроші, агресія».

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: «...Потім є Обласний організаційно-методичний центр культури та мистецтва, я там працювала. І до нас приїжджали школярі з Харкова, з Харківської області, вихованці дитячих садків, проводилися майстер-класи. Є Спілка майстрів, харківський осередок. Деякі члени цієї спілки відгукуються на безкоштовні майстер класи. Ми їздили і в дитячий реабілітаційний центр, який на Власенко знаходиться, там проводили безкоштовні майстеркласи. Я тільки рік працюю в школі. Вони й до нас у школу приїжджали. ...Потужну ще роботу проводить Благодійний фонд «Карітас». У них декілька напрямків, і також ми з ними пересікалися. У них і навчання є, і заняття дітлахів, і з дружинами воїнів АТО, які загинули, вони працюють».

Безумовно, в рамках нашого дослідницького проекту важливо було з'ясувати, як ті учасники дискусій, яким доводилося звертатися в різні соціальні служби, які користувалися їхніми послугами, оцінюють діяльність цих установ, якість послуг, що вони надають, рівень зацікавленості персоналу цих служб у співпраці зі своїми клієнтами. Слід наголосити, що у представників звичайних сімей доволі високі оцінки та схвальні відгуки отримала діяльність недержавних, громадських організацій.

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: «Що я можу сказати, я також працювала в бюджетній сфері, яка займалася всіма цими питаннями, але там це «добровольно-

принудительно», саме «принудительно». Якщо це громадська організація, то там люди, які дихають цим. Вони без цього не можуть жити. Якщо взяти хоча б той же «Пласт», який в Харківській області очолює Ірина Голубева. Вони цим дихають. Якщо, наприклад, вони дихають збереженням нематеріальної культурної спадщини, вони роблять все, щоб її створити, огородити й все інше. А в державних, воно ж капає десь зверху, постійно. Ну, капає, ну й добре. А тут треба підсуєтитися і результат одразу є... І якщо порівняти державні та грантові організації, то більш плідна робота саме у громадських організацій, які працюють на гранти. У них велика робота – це отримати цей грант, а потім ще його реалізувати й про це прозвітувати. Це моя суб'єктивна думка, але, на мій погляд, такі організації більш результативні. Я можу судити про це... Я в захваті слідкую за діяльністю Первомайської міської ради, яка одна з перших відкрила молодіжний хаб, вона домоглася ремонту бібліотеки. Це єдина майже бібліотека в Харківській області, яка має сучасний вигляд. Вони програму роблять саме на грантових проектах. Вони відремонтували школу, вони побудували великий шкільний майданчик – ангар, відремонтували пологовий будинок. Саме завдяки меру, він підтримує такі напрямки. Потім мені подобається у Балаклійському районі також є молодіжний хаб. Костянтин Горбаль. Вони також відповідально ставляться до різної роботи. Дуже мені подобається, наприклад, робота «Вертеп фесту», це теж все на грантах, завдяки Українському культурному фонду, який великий всеукраїнський фестиваль проводить».

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Я с этими организациями не сталкивалась, но я читала, что это правильно, что это люди инициативные, активные, со своей позицией, со своим видением. И они делают большое дело...».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Международные организации – замечательно. «Caritas» и «Красный Крест» – прекрасно. «Алма», «Ми – не байдужі» – тоже замечательно. Если бы им помогли бы расширяться...».*

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Более адресная помощь. При организации состоит 100-300 семей... Руководитель знает каждую семью лично, потребности каждой семьи..., кому-то продукты нужны, кому-то - вещи...».*

Зустрічалися й негативні думки, причому, якщо виходити з контексту, стосувалися вони насамперед діяльності державних соціальних служб. Зокрема, досить гостро обговорювалася проблема ставлення працівників різних інстанцій до тих, кому вони повинні надавати допомогу. Учасники фокус-груп наводили, в тому числі, й приклади із власного досвіду.

Майя, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас же люди очень неискренне к тебе относятся. Даже если придешь поговорить, то вряд ли ты получишь качество...».*

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Да, качество услуг, нет доверия к этому. То есть, к сожалению, если это бесплатно или за маленькие деньги, то страдает качество этих услуг, потому что человек не хочет возиться с твоими проблемами. Т.е. услуг как таковых нету, а лишь бы...».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Чаще всего негосударственную организацию открывает человек, который с этим столкнулся. То ли это многодетная семья, то ли мама, у которой ребенок с инвалидностью, то ли человек, который больше с пенсионерами общался. Стоит во главе человек мотивированный. В государственных структурах немотивированные люди. Они работают на зарплату и часто говорят: «Мне, с моей зарплатой...».*

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Очень большой бюрократизм в государственных».*

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«...Я за жилье ходила спросить, мать-героиня, потому что как многодетная мать я не достоялась, была большая очередь, встала как мать-героиня. Нас там всего до 47 в Харькове стоят в этой очереди, но нам все равно не дают квартиру с 2005 года...Нет этой возможности... И все – меня послали к следующему товарищу. Он мне поулыбался, предложил ипотеку, рассказал, как это здорово, и когда я пошла в следующий кабинет, там очень неприятный мужчина сказал, что ему вообще по барабану, что я пришла и почему меня к нему направили... Да, я обалдела, повернулась и поехала домой. Я поняла, что государство мне не поможет. Хотя я считаю, что как гражданка этого государства, дети мои тоже, на данном этапе, граждане, я не хочу, чтобы они уезжали из страны. Не хочу сказать, что они будущее этой страны – они настоящее этой страны».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Наплодили дітей...».*

Наталія 1, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«...Они не отвечают, потому что ничего не знают. Ты к ним приходишь, а они говорят: «Эта служба занимается твоим вопросом 100%, иди туда, там тебе помогут». Ты приходишь, а они такие: «А я ничего не знаю. Я вообще некомпетентен в этих вопросах. Я говорю: «Подождите, Вы, во-первых, депутат нашего района, во-вторых, Вы начальник этой службы и Вы ничего не знаете!?!». Секретарша знает больше, чем он. И он ни в чем не компетентен. Я говорю ему: «Хорошо, давайте поменяемся тогда зарплатами со мной». Потому что я разбираюсь в этих вопросах в три раза больше, чем он. Они ничего не знают и не подсказывают. Тебе нужен юрист – ищи сама за свои деньги. Тебе нужен другой кто-то – ищи сама. Твои дети попали в какую-то ситуацию в школе, а руководительница вообще не знает, что произошло. Тебе нужно разъяснить, чтобы твои дети никуда не попали – тоже решай все сама! Куча свидетелей, но ни у кого ничего нет, все решай сама».*

У ході фокус-групових дискусій багатодітні батьки часто говорили про те, що їм прикро та образливо чути (як від пересічних громадян, так і від державних службовців) такий презирливий вираз: *«Наплодили дітей»*. І це в Україні, яка переживає демографічну кризу. Мабуть, багато хто з можновладців не розуміє, що з таким ставленням до дітей, до багатодітних сімей майбутнє нашої країни під великим питанням. Адже якщо не піклуєшся про теперішнє, не будеш мати майбутнього.

1.8. Сім'я та щастя: рефлексії учасників фокус-груп

Зважаючи на те, що інститут сім'ї зараз переживає кризу, дуже цікаво було отримати відповіді на таке філософське питання: «Чи вважаєте Ви себе щасливою людиною?».

Представники звичайних сімей із ФГ 2 всі без винятку зазначили, що вважають себе щасливими людьми. Цей стан для учасників фокус-групової дискусії пов'язаний з наявністю родини, дітей, роботи, тобто того, що становить підвалини життя людини в соціумі.

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Состоялись как женщины, состоялись как мамы, состоялись на работе кто-то в большей степени, кто-то в меньшей. Когда есть семья, все равно есть родное плечо, люди, которые понимают, поддерживают. Даже если с ними возникают конфликты, это решаемо. Семья большое значение имеет для женщины. Не знаю, как для мужчин».*

А от представники звичайних сімей з ФГ 4 вже не були такими одностайними у своїх відповідях. Відповіді чотирьох учасниць фокус-групової дискусії можна схарактеризувати як «так, але...». За цим «але» криються моменти, які б представниці звичайних сімей змінили би у власному житті, як правило, це стосунки з чоловіком та робота. Відповідь однієї учасниці можна трактувати як «так» без уточнень, відповідь ще однієї як «скоріше, ні». Інші не відповіли на це запитання.

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Счастлива, да, но не хватает работы. А так бы и напряжение дома прошло бы, и все стало бы на свои места».*

Цікаві відповіді на поставлене запитання ми отримали у представників сімей у СЖО. Виявилось, що, незважаючи на скрутне матеріальне становище, представники сімей у СЖО в більшості своїй вважають себе, скоріше, щасливими людьми, ніж ні. Принаймні, ніхто не сказав, що він почуває себе нещасним. Більшість хотіла би щось у своєму минулому змінити. Чотири представниці сімей у СЖО змінили б щось в аспекті стосунків та вибору чоловіка: «раніше треба було б розлучитися», «я б ніколи не розписувалася зі своїм чоловіком», «після того, як перший чоловік пішов, влаштувала б свято»,

«раніше розлучилася б». Двоє з учасниць зазначили, що вони щось би змінили у своїх стосунках з дітьми, по-іншому їх би виховували: «трохи зіпсувала життя своїм дітям, перед ними я тепер винна, намагаюся виправитися», «я б змінила своє ставлення до дітей». Двоє з учасниць дискусії зазначили, що їм хотілося б завести ще по одній дитині: «хотіла б завести ще одну дитину, але здоров'я поки що не дає», «я б хотіла ще одну доньку». Одна з учасниць зазначила, що «їй хотілося б виспатися», ще одна – що вона «нічого б не змінювала, все йде за планом».

Зазначимо, що, незважаючи на всі труднощі, що випадають на долю сучасної сім'ї, ми не отримали негативних відповідей на запитання: «Чи відчуваєте Ви себе щасливою людиною?». Більшість відповідей можна було б інтерпретувати як «так, але дечого бракує...». Можливо, це певна особливість світосприйняття саме сімейної людини. Щоб перевірити цю гіпотезу, потрібно провести аналогічне дослідження з самотніми людьми. Можна припустити, що там було би більше людей, які б відповіли на поставлене питання негативно. Все це не викликає здивування, адже сім'я – це одна з основних цінностей людини.

Ще одне питання наших фокус-груп стосувалось того, як би їхні учасники одним або кількома словами описали свою сім'ю.

Представники звичайних сімей з ФГ 2 так описали свої сім'ї: «Гарна, дружня, спортивна сім'я», «Сім'я, що досягає своїх цілей, йде вперед», «Щасливі разом», «Разом назавжди», «Галасливі, веселі, добрі, комунікабельні, згуртовані», «Дружні, намагаємося допомагати один одному, підтримувати один одного. Все разом намагаємося вирішувати», «Моя сім'я, додаю до всього сказаного, не нудна та активна».

Представники звичайних сімей з ФГ 4 дали такі відповіді на поставлене нами питання: «Весела, дружня, іноді запальна», «Галаслива, спритна, експресивна. Ми легкі та швидкі на підйом», «Звичайна, як у всіх, стандартна», «Доброзичлива, а ще – комунікабельна. У нас – піжамні вечірки», «Любима, напевно», «Я б назвала свою сім'ю «міцною».

Представники багатодітних сімей так схарактеризували свої сім'ї: «Єдиний живий організм», «Благополучна сім'я, стараємося, для дітей живемо, працюємо. Мотивована, активна», «Держава в державі», «Сім'я, що прагне до успіху», «Галасливі, енергійні, спортивні. Взаємодопомога та взаємовиручка», «Шалена, італійська», «Творчі, галасливі»

Що стосується представників сімей у СЖО, то ми отримали такі самохарактеристики: «Нормальна», «Нормальна», «Нормальна», «Ми всі нормальні люди», «Я би сказала, незвичайна», «Дружня», «Терпелива», «Гостинна, дружня – це слабо сказано», «Активна, щаслива, дружня», «Активна, енергійна».

Як бачимо, відповіді доволі різноманітні. Найпопулярнішими є такі характеристики, як «дружня», «нормальна», «активна», «галаслива». Звертає на себе увагу те, що аж чотири представниці сімей у СЖО охарактеризували свою сім'ю як нормальну, що, ймовірно, виражає прагнення нормалізувати її образ як для себе, так і для оточуючих. Для звичайних та багатодітних сімей такий варіант відповіді на поставлене запитання нехарактерний.

1.9. Учасники фокус-груп про дискусію: враження та побажання

Наш гайд фокус-групового інтерв'ю містив також прикінцеві питання, які дозволили підсумувати дискусію та виявити теми та проблеми, які є актуальними для сімей, але не були підняті в процесі обговорення.

Відповідаючи на це запитання, представники звичайних сімей зазначили, що це передусім дистанційна освіта, яка внесла значні корективи як у навчання, так і в повсякдення родини. Батьки вказали на низку негативних наслідків дистанційної освіти.

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Дистанционное обучение лишило опыта общения с одноклассниками, опыта общения со взрослыми людьми, преподавателями, а также это не очень здорово в физическом плане».*

В цілому, на думку учасників інтерв'ю, дистанційна освіта внесла такі корективи у життя їхньої родини: позбавила досвіду спілкування; негативно вплинула на здоров'я дітей; негативно вплинула на засвоєння шкільної програми (деякі вчителі не проводили заняття); створила додаткове навантаження для батьків; стала випробуванням для сімей, у яких немає можливості придбати комп'ютер для кожної дитини чи є проблеми з Інтернетом. Безперечно, труднощі з дистанційною освітою відчули й вчителі, адже зросло навантаження; багато вчителів були вимушені вести заняття, маючи проблеми з Інтернетом, або не вести взагалі, якщо Інтернет відсутній (у сільській місцевості, наприклад).

Представники звичайних сімей (ФГ 4) акцентували увагу на проблемі виховання та хотіли би продовжити дискусію саме на цю тему:

Що стосується представників багатодітних родин, то, на їхній погляд, основними проблемами, які потрібно було б ретельніше обговорити, є житло, транспорт, грошова субсидія, тобто матеріальні проблеми та способи їхнього вирішення, в тому числі з втручанням державних інституцій.

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«По поводу финансирования. У меня возник разговор со «службой народа», и человек упрекнул меня, что вы все время*

попрошайничаєте: «А вы не пробовали сами покупать детям квартиры, машины?». (Всеобщий смех). Я ему говорю, что очень хочу, я имею высшее образование, но я не имею возможности работать по специальности».

Що стосується представників сімей у СЖО, то для них нерозкритими залишилися матеріальні та житлові питання, а також проблеми, пов'язані з дистанційною освітою.

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я тоже задаюсь вопросом, мне с первого сентября уйти с работы и сесть на 4 тысячи, которые мне платят как одинокой маме? А завтра придут социальные службы, которые скажут, что я не справляюсь с родительскими обязанностями, и заберут детей».*

На питання про те, що з обговореного на груповій дискусії видається найбільш цікавим і важливим, наші респонденти відповіли таким чином.

Представники звичайних сімей (ФГ 2) акцентували увагу на взаємостосунках з дітьми як передумові благополуччя в родині, а також на питанні актуальності курсів з психології для батьків (в тому числі онлайн-ових).

Для представників звичайних сімей (ФГ 4) важливими виявилися схожі проблеми, зокрема проблема доступності консультацій фахівців з актуальних для сім'ї питань.

На запитання: **«Чи бачите Ви особисто якусь користь від нашого спілкування?»** ми отримали ствердну відповідь. Учасники дослідження обмінялися власним досвідом вирішення життєвих проблем, зокрема виховання дітей, відчули, що вони перебувають у такій самій ситуації, як багато інших родин. Безперечно, це не є метою соціологічного дослідження, але є його позитивним психотерапевтичним епіфеноменом. Досить вдало резюмувала особисту користь від спілкування в рамках фокус-групового інтерв'ю одна з учасниць, цитату якої ми наводимо нижче.

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Конечно, мне важно услышать было, что я не одна такая мама со своими мыслями, сомнениями, проблемами».*

Деякі учасники висловили побажання, щоб такі обговорення (у будь-якій формі) відбувалися частіше.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Аналіз результатів дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології» дозволив зробити певні висновки та сформулювати деякі пропозиції. Ще раз зазначимо, що застосований нами якісний метод дослідження, а саме фокусоване групове інтерв'ю, не забезпечує репрезентативність отриманих нами даних (цього можна досягти лише завдяки використанню кількісних методів: анкетування, стандартизоване індивідуальне інтерв'ю тощо). Тим не менш, певні тенденції щодо стану та проблем життєдіяльності сімей харків'ян нам вдалося зафіксувати. Оскільки в дослідженні брали участь представники трьох типів сімей (звичайні, багатодітні, сім'ї у СЖО), ми намагалися з'ясувати, що є спільного та чим відрізняються такі сім'ї. Адже, як писав Л.М Толстой (цитуюмо на мові оригіналу): «Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему».

Як довело дослідження, незважаючи на відмінності в матеріальному стані сімей, представники яких брали участь у групових дискусіях, їхніх житлових умовах, кількості дітей тощо, оцінюючи внутрішньородинні стосунки, наші респонденти, в тому числі представники сімей у СЖО, позначили їх як нормальні. При цьому всі інформанти відзначали, що нормальні стосунки не виключають наявності конфліктів, адже безконфліктних сімей не буває. Виявилось, що представники звичайних сімей були більш критичними при характеристиці внутрішньородинних відносин, ніж представники багатодітних сімей та сімей у СЖО. У випадку останніх, мабуть, спрацював такий психологічний феномен, як бажання бути не гіршим, ніж усі інші, бути, як усі, а також вербально виражене прагнення до нормалізації своєї сім'ї.

Надзвичайно важливо, що багато з учасників фокус-груп говорили про довірливі стосунки між членами їхньої сім'ї, їхню довіру один до одного. Це

зайвий раз підтверджує результати соціологічних досліджень стосовно того, що українці перш за все довіряють власній родині.

Аналіз конфліктних ситуацій у сім'ях наших респондентів довів, що, знов-таки незалежно від їхнього типу, вони виникають перш за все (як між подружжям, так і між батьками та дітьми) через поведінку дітей-підлітків. Окрім того, міжподружні сварки виникають через питання розподілу сімейних обов'язків (хатньої роботи, догляду за дітьми тощо), а також через шкідливі звички одного з подружжя (найчастіше через надмірне вживання алкоголю чоловіками).

Результати дослідження довели, що одним із найважливіших факторів подружніх конфліктів, які актуалізуються проблемою розподілу сімейних обов'язків, є патріархальні гендерні стереотипи щодо цих обов'язків. Виявилось, що не тільки чоловіки, а й самі жінки вважають, що виконувати всю хатню роботу та доглядати за дітьми має жінка, тоді як чоловік має заробляти гроші, щоб утримувати сім'ю. Такі стереотипні уявлення десятиліттями, якщо не століттями, закріплювалися у свідомості людини не тільки завдяки відповідній системі родинного виховання, а й завдяки освітній системі (право на освіту жінки отримали пізніше чоловіків; роздільне навчання хлопчиків та дівчаток, гендерно спрямовані уроки праці в радянській школі тощо). І хоча патріархальні сімейні традиції начебто відійшли в минуле, і сучасні жінки, як правило, працюють, отримуючи не менший, а подекуди й більший дохід, ніж чоловіки, усталеність цих традицій спричиняє чималі проблеми у внутрішньородинних стосунках. Подвійна зайнятість жінки (професійною та домашньою роботою) зачасту призводить до відчуття нею психологічного дискомфорту, зумовленого внутрішньорольовим конфліктом: конфліктом між роллю жінки та матері та професійною роллю. Як зазначали учасниці фокус-груп, поєднувати ці ролі надзвичайно важко, якщо немає підтримки у виконанні хатньої роботи з боку чоловіка та дітей. У такому разі може трапитися не тільки професійне «вигорання», а й, так би мовити, сімейне,

що призводить до зниження ефективності як професійної діяльності жінки, так і виконання нею сімейних обов'язків.

Як виявилось, у досліджуваних нами сім'ях застосовуються різні виховні стилі: у звичайних сім'ях переважає ліберальний стиль, у багатодітних – демократичний, у сім'ях у СЖО – авторитарний. При цьому найбільші складнощі у взаєминах між батьками та дітьми, що не дивно з огляду на ліберальний стиль виховання, виникають у звичайних сім'ях, особливо в тих, де дітям дозволяють буквально все; найменші – в багатодітних сім'ях. Що стосується сімей у СЖО, то дещо менший рівень конфліктів з дітьми в їхніх родинях (у порівнянні зі звичайними сім'ями), пов'язаний, як можна припустити, з тим, що підлітки приховують від батьків певні факти своєї поведінки, за які батьки могли б досить жорстоко їх покарати.

Визначаючи засоби подолання конфліктів, наші інформанти перш за все говорили про те, що до дитини треба ставитися як до особистості, завжди вислуховувати її, розмовляти про все, що відбувається в її житті. І що дуже важливо, вони були одностайними в тому, що починати треба з себе, треба приборкувати свій гнів, навчитися чути дитину, підтримувати її у тих випадках, коли у певних конфліктних ситуаціях вона має рацію. В питаннях виховання дітей найбільший досвід, звичайно, мають багатодітні сім'ї: певний негативний досвід у спілкуванні з першою дитиною, як зазначали батьки, обов'язково враховується, і виховання з появою кожної наступної дитини є все менш конфліктним. Батьки в таких сім'ях проходять своєрідний педагогічний лікбез.

У порівнянні з іншими, багатодітним сім'ям більшою мірою притаманні ознаки егалітарної сім'ї, що, в тому числі, виявляється у розподілі сімейних обов'язків у таких родинях. У звичайних сім'ях та сім'ях у СЖО все ще поширені патріархальні родинні традиції, згідно з якими хатня робота та виховання дітей повністю покладаються на жінку.

Як засвідчило дослідження, найкращих результатів у налагодженні внутрішньородинних стосунків, попередженні конфліктних ситуацій можна

досягти у тому випадку, коли діти залучаються до виконання сімейних обов'язків, що називається, з пелюшок. Такий досвід перш за все мають багатодітні сім'ї. У цих же сім'ях, як свідчать результати дослідження, спільно відзначаються не тільки традиційні (Новий рік, дні народження тощо), а й оригінальні, започатковані саме у таких родинах свята (наприклад «День вареника»). Горе, що трапляється у сім'ях (хвороба чи смерть близьких), як правило, згуртовує їх, робить більш відповідальними за своїх рідних. Це також перш за все стосується багатодітних сімей.

Більш докладний аналіз проблем у вихованні дітей засвідчив, що сім'ї усіх типів стикаються зі схожими проблемами, хоча є й суттєві відмінності. Основними факторами, що зумовлюють відмінності в таких аспектах, як проблеми в спілкуванні з дітьми, інтернет-залежність, шкідливі звички тощо, є кількість дітей у родині та матеріальне забезпечення сім'ї. Так, однією з універсальних для всіх типів сімей є проблема інтернет-залежності, що негативно впливає на навчання та рухову активність дитини. Смартфон, ноутбук – постійні супутники сучасної дитини, предмет суперечок та конфліктів. Однак у різних типах сімей проблема інтернет-залежності проявляється по-різному. Звичайні сім'ї з ліберальним стилем виховання, більш-менш достатнім матеріальним забезпеченням створюють соціальні умови, сприятливі для виникнення сильної інтернет-залежності дитини, яка може супроводжуватися соціальною самоізоляцією дитини, запереченням соціально прийнятних цілей та відстороненням не тільки від широкого соціального оточення, але й від членів своєї родини. Формується особистість, занурена у світ віртуальної реальності, безініціативна, не здатна вирішувати проблеми, досягати поставлених цілей. Саме від представників звичайних сімей ми почули про випадки інтернет-залежності з вираженою соціальною дезадаптацією підлітка. Як правило, батьки у звичайних сім'ях добре знають, з ким спілкується їхня дитина, а контроль над цим має дорадчий характер. Випадки куріння чи вживання алкоголю засуджуються, а основними методами профілактики шкідливих звичок у дітей виступають бесіди на цю тему,

демонстрація взірця поведінки на власному прикладі, позбавлення Інтернету. Основними помічниками у вихованні у звичайних сім'ях є бабусі та дідусі. У більшості таких сімей є певний дефіцит у спілкуванні з дітьми, що зумовлений трудовою зайнятістю батьків.

Менш ризикогенними в аспекті інтернет-залежності є багатодітні сім'ї, адже тут існує інтенсивна комунікація всередині родини, яка є фактором, що стримує розвиток інтернет-залежності. Що стосується інших проблем, пов'язаних з вихованням дітей у багатодітних сім'ях, то тут, окрім вже зазначеної інтернет-залежності, міжособистісних стосунків та проблем підліткового віку, актуалізується така проблема, як конфлікти, пов'язані з відсутністю особистого простору у дитини, а також конкуренція між дітьми за володіння речами, що є обмеженими ресурсами, наприклад комп'ютером та гаджетами. Багатодітні батьки відчують не стільки дефіцит спілкування як такого, скільки дефіцит спілкування з дітьми тет-а-тет. Випадки куріння та вживання алкоголю дітьми у багатодітних сім'ях є, але вони засуджуються батьками, які намагаються зацікавити дітей музикою, спортом, проводять виховну роботу тощо.

Щодо сімей у СЖО, то тут, окрім вищезазначених проблем із вихованням, які характерні для багатодітних родин, додається проблема поганого матеріального забезпечення дозвілля та навчання дітей. Відрізняє сім'ї у СЖО також більш суворий стиль виховання та жорсткіші санкції за порушення внутрішньосімейних правил та у випадках, якщо дитина була спіймана на курінні чи вживанні алкоголю. Разом із тим присутня орієнтація передусім на власні ресурси сім'ї, дітей та чоловіка, якщо він є. Роль бабусь та дідусів незначна та подекуди негативна. Стосунки з дітьми в сім'ях у СЖО характеризуються як довірливі. Що стосується інтернет-залежності дітей, то для цього типу сім'ї характерний додатковий можливий фактор ризику – відсутність одного з батьків. Проте є фактори, що попереджують інтернет-залежність, це особлива внутрішньосімейна динаміка та відсутність комп'ютеру, смартфона в одноосібному користуванні дитини.

Безперечно, більшість проблем сучасної сім'ї пов'язані з її недостатньою матеріальною та соціальною підтримкою з боку держави, а тому можуть бути вирішені тільки на цьому рівні. Водночас, фокус-групові інтерв'ю показали, що надзвичайно важливими як для звичайних, так і для багатодітних сімей та сімей у СЖО є різні форми самоорганізації, які дозволяють сім'ям не почуватися наодинці зі своїми проблемами. Розвиток різного роду об'єднань сімей, самоорганізації є одним з перспективних напрямів, якому потрібно приділити увагу. Актуальним є розвиток онлайн-консультацій спеціалістів різного профілю, зокрема з питань інтернет-залежності, що є чи не основною проблемою для всіх типів сімей в аспекті виховання дітей. Також перспективний напрям – сімейні форуми, на яких би сім'ї могли ділитися власним досвідом з іншими сім'ями. Для проведення соціальної політики з метою збільшення народжуваності дуже важливо акцентувати на тому, що сім'я – це одна з основних цінностей та потреб людини.

Фокус-групові інтерв'ю дозволили виявити низку проблем організації дозвілля, з якими стикаються харківські сім'ї. Серед них найчастіше називали брак коштів та вільного часу. Висвітлюючи структуру дозвілля, зауважимо, що матері, говорячи про відпочинок із дітьми, практично не називають культурні види дозвілля (театри, музеї, галереї тощо), надаючи перевагу розважальним (кінотеатр, цирк, McDonald's тощо).

Наявність у багатодітних сім'ях дітей різного віку ускладнює вибір виду дозвілля, який би мав однакову цінність для всіх членів родини. З огляду на це, батьки надають перевагу «нейтральним» видам дозвілля (прогулянки в парку, відпочинок на природі), які б не тільки приховували різницю у преференціях, але й сприяли єднанню.

Суттєвою проблемою є нестача часу на організацію та проведення сумісного сімейного дозвілля. Ця проблема є актуальною для всіх типів сімей, незалежно від їхнього складу, фінансового становища та житлових умов. Для багатодітних сімей та сімей у СЖО ситуація ускладнюється необхідністю більше часу приділяти як професійній діяльності (обидва батьки у таких сім'ях

нерідко шукають можливість підробити поза робочим часом), так і побутовим обов'язкам (внаслідок або великої кількості дітей, або відсутності чоловіка, який міг би допомогти).

Незважаючи на те, що звичайні сім'ї знаходяться у менш складних обставинах, їхнє сумісне дозвілля не є більш інтенсивним та різноманітним за дозвілля багатодітних сімей. Однією з причин цього виступає традиційна гендерована модель розподілу сімейних обов'язків у сучасній українській сім'ї: до обов'язків матері входить не лише догляд за дитиною, але й хатня та професійна діяльність. Недостатня залученість чоловіків до сімейного життя нерідко призводить до конфліктів, а отже, до погіршення морально-психологічного клімату родини.

Здійснене дослідження дозволило нам виявити батьківську лояльність у питанні самостійного вибору школярами майбутньої професії, а також типу навчального закладу. Особистий негативний досвід батьків, пов'язаний з численними складнощами працевлаштування за фахом, вплинули на їхнє бачення освітніх траєкторій дітей. Батьки зауважують, що диплом про отримання вищої освіти не є сьогодні гарантією успішного працевлаштування та подальшої професійної самореалізації. Перенасиченість пропозицій на ринку праці та високий рівень конкуренції знецінюють наявність інституційного культурного капіталу.

Із власного досвіду працевлаштування батьки зауважують, що сьогодні роботодавці надають перевагу досвідченим здобувачам та частіше орієнтуються на наявність у них необхідних практичних навичок та компетентностей. Натомість ЗВО пропонують багато «непотрібних» загальноосвітніх предметів, які хоча й сприяють всебічному розвитку особистості та значно розширюють її кругозір, але не стосуються конкретної спеціальності та подальшої професійної діяльності. На цьому тлі школярі віддають пріоритет закладам професійно-технічної освіти та різноманітним навчальним курсам, які одразу дають практичні навички. Як зауважують батьки, після закінчення таких курсів заробіток може бути більшим, ніж у

багатьох випускників ЗВО. Отримання фаху, який буде затребуваним на ринку праці, надає відчуття стабільності, а гідний рівень доходу дозволяє молодій людині не тільки задовольняти свої потреби, а й допомагати батькам, меншим братам та сестрам, іншим родичам. З огляду на зазначене вище, батьки багатодітних сімей здебільшого намагаються спрямовувати дітей на отримання професійно-технічної освіти, проте не виключають можливість вступу на 2-3 курси ЗВО після її отримання.

Висвітлюючи актуальні проблеми середньої освіти, інформанти зазначили неготовність шкільних учителів до термінового переходу на дистанційне навчання в умовах карантину. Як правило, шкільне навчання зводилося до отримання та виконання завдань до уроку та домашніх завдань. На жаль, був практично відсутній зворотній зв'язок із учителями. Необхідність працювати для батьків та відсутність контролю над тим, чи витрачає школяр достатньо часу на навчання, стали ще однією проблемою, з якою зіткнулася шкільна освіта. В той же час, випадки сумлінного виконання завдань подекуди призводили до розчарування у навчанні, оскільки вчителі не завжди надавали оцінку чи просто реагували на виконані завдання.

Аналіз блоку питань стосовно працевлаштування, необхідності додаткової роботи, задоволеності матеріальним станом сім'ї тощо дозволив дійти таких висновків.

По-перше, як з'ясувалось, успішність працевлаштування наших інформантів корелює з наявністю у них вищої освіти; по-друге, задоволеність місцем роботи не залежить від рівня їхньої освіти.

Виявилось, що представники багатодітних сімей, які не мають роботи, частіше говорять про себе не «безробітний (а)», а «не працюю з такої-то причини» або «у відпустці по догляду за дитиною». Проблеми з працевлаштуванням у таких сім'ях пов'язані, в першу чергу, з неможливістю працювати взагалі (з огляду на велику кількість дітей) або з потребою неповного робочого дня.

Багатодітні матері часто стикаються з дискримінацією з боку роботодавців через статус «мами», а особливо «багатодітної мами», на відміну від чоловіків з їхнім статусом «батька».

Потребу в додатковій роботі висловлювали учасники всіх фокус-груп, незалежно від типу сім'ї. Акцентувалося на таких проблемах, пов'язаних з пошуком та виконанням додаткової роботи: її важко знайти; важко працювати, коли це нічна додаткова робота; важко поєднувати основну роботу з додатковою та вихованням дітей. Для сімей у СЖО одним із головних чинників тих складнощів, які виникають у них при пошуку роботи, є вузьке коло соціальних контактів, що, в тому числі, зумовлюється низьким рівнем соціального та культурного, зокрема освітнього, капіталів.

Щодо матеріального становища, то незадоволеність ним висловили представники всіх типів сім'ї. Проте характер матеріальних проблем в сім'ях різного типу відрізняється. Так, представники сімей у складних життєвих обставинах більшою мірою переймаються питаннями нестачі коштів на лікування, продукти харчування, одяг, шкільне приладдя. Представники багатодітних сімей більше піклуються про можливості спортивного та творчого дозвілля, позашкільного та літнього відпочинку, навчання своїх дітей. Натомість в звичайних сім'ях на передній план виступають проблеми творчого розвитку дітей, самореалізації, здобуття освіти, хоча й інші проблеми також присутні.

Незважаючи на чималі труднощі організації сімейного життя, практично всі представники сімей, які взяли участь у нашому дослідженні, вважають себе щасливими людьми. При цьому відчуття щастя у наших респондентів перш за все пов'язано з наявністю сім'ї, дітей та роботи. Одноставними в цьому були перш за все представники звичайних та багатодітних сімей.

Що стосується представників сімей у СЖО, то, незважаючи на скрутне матеріальне та соціальне становище, вони також вважають себе, скоріше, щасливими людьми. Принаймні ніхто з них не сказав, що є нещасним. Але

більшість з представників таких сімей щось би змінила у своєму житті, зокрема в аспекті вибору шлюбного партнера, стосунків із чоловіком, дітьми.

Якщо говорити про всі родини, то серед відповідей на прохання описати кількома слова сім'ю найпопулярнішими є такі: «дружня», «нормальна», «активна», «галаслива». Зазначимо, що чотири представники сімей у СЖО охарактеризували свою сім'ю як нормальну. Очевидно, це виражає певний запит сімей у СЖО на нормалізацію свого сприйняття суспільством.

Як вже неодноразово зазначалось, основною проблемою всіх типів сімей, що досліджувалися в рамках проекту, є низький рівень життя. Зрозуміло, що вирішувати цю проблему можливо лише через комплекс заходів загальнодержавного рівня.

Дослідження виявило низький рівень поінформованості різних сімей про діяльність соціальних служб (як державних, так і недержавних). Тобто, з одного боку, існує достатньо розгалужена мережа соціальних служб, з іншого – сім'ї, які невідкладно потребують підтримки та допомоги, не мають інформації ані про територіальне розташування цих служб, ані про послуги, які вони пропонують, ані про їхню діяльність, оскільки просто не знають, куди можна й потрібно звертатись по допомогу. Враховуючи, що переважна більшість учасників фокус-груп висловили бажання отримувати інформацію про діяльність установ і організацій м. Харкова, що надають допомогу й соціальні послуги сім'ям, соціальним службам слід змінювати підходи до інформування цільових груп. Виходячи з результатів, отриманих в межах проведення фокус-груп, насамперед необхідно використовувати сучасні засоби комунікації: Інтернет, соціальні мережі, месенджери. На наш погляд, також слід більш активно використовувати й зовнішню рекламу, зокрема, розміщувати на зовнішніх рекламних носіях приблизно такий слоган: «Якщо тобі необхідна допомога, звертайся до нас...» із детальною інформацією про організацію/установу й напрями її роботи.

Далеко не всі учасники фокус-групових дискусій змогли оцінити діяльність соціальних служб, що надають допомогу й послуги сім'ям, однак

певні висновки можна зробити. Привертає увагу та обставина, що діяльність громадських організацій отримала більш високі оцінки у порівнянні із державними соціальними службами і в цьому респонденти були одностайні. Основні нарікання викликали неухвалене, байдуже ставлення співробітників державних органів та служб до проблем своїх клієнтів, а інколи й небажання виконувати свої прямі обов'язки.

Як ми вже підкреслювали, учасники фокус-груп були надзвичайно задоволені їхнім проведенням, адже, з одного боку, вони чи не вперше змогли розказати про свої проблеми, взаємостосунки в родині і їх вислухали, з іншого боку, вони побачили, що таких сімей, як їхня, є чимало. Більшість з наших інформаторів підтримали думку про те, що для вирішення своїх проблем їм треба об'єднуватись.

Звичайно, з огляду на обмежений час проведення групових дискусій, ми не змогли обговорити всі питання, які хвилюють наших респондентів.

Так, на думку представників звичайних сімей, одним з основних питань, яке можна було би продовжити дискутувати, є питання дистанційної освіти.

Для багатодітних родин одним з найважливіших аспектів, який був недостатньо розглянутий у рамках фокус-групового інтерв'ю, є проблема допомоги багатодітній родині з боку держави. Одна з учасниць дискусії зазначила, що батьки виконують свої обов'язки й хотіли, щоб держава виконувала свої.

Однією з найбільш актуальних тем для сімей у СЖО, яка залишилася не розкритою в ході проведення групової дискусії, є також тема дистанційної освіти. Представники цього типу сім'ї не розуміють, як можна поєднати матеріальне забезпечення родини та карантинні заходи.

Всебічний аналіз інформації, отриманої в межах здійсненого нами дослідження, дозволив виявити найбільш поширені моделі трьох типів сім'ї, а саме звичайної, багатодітної та сім'ї у СЖО. Ось характеристики кожної з трьох виявлених нами моделей сім'ї.

Звичайна сім'я – це сім'я, де батьки, як правило, перебувають у зареєстрованому шлюбі; мають одну-дві дитини; є, як правило, високоосвіченими, обоє працюють; сім'я має більш-менш достатній рівень матеріального забезпечення (проте коштів на творчий розвиток дітей, здобуття ними бажаного рівня освіти не вистачає), власне житло; в родині панує сприятливий морально-психологічний клімат, підтримуються досить тісні зв'язки зі старшим поколінням (бабусями та дідусями); якщо виникають конфлікти, то частіше з дітьми-підлітками, в тому числі як наслідок використання ліберального стилю виховання, тим не менш, батьки намагаються запобігати проявам девіантної поведінки дітей, зокрема залучаючи їх до занять спортом, тими чи іншими творчими формами дозвілля, в тому числі спільного; у таких сім'ях батьки акцентують увагу на необхідності подальшої освіти та всебічної самореалізації дитини.

Багатодітна сім'я – це сім'я, де батьки, як правило, перебувають у зареєстрованому шлюбі, мають троє або більше дітей; є високоосвіченими, але працюють, за поодинокими винятками, тільки чоловіки, оскільки жінкам важко поєднувати зайнятість та виховання дітей; рівень матеріального забезпечення сім'ї є недостатнім (особливо бракує коштів на дозвілля, відпочинок та навчання дітей); житлові умови потребують покращення; стиль родинних взаємостосунків та виховання дітей є демократичним; в сім'ї панує сприятлива морально-психологічна атмосфера, відносини взаємодопомоги, відповідальність за членів родини, вміння постояти один за одного; сім'я є згуртованою; конфлікти виникають доволі рідко; дозвілля, як правило, сім'я проводить разом, вдаючись як до суто розважальних, так і до розвиваючих дозвіллевих практик; батьки турбуються про професійне майбутнє дітей; така сім'я має певні сімейні традиції, підтримує нормальні відносини зі старшим поколінням (бабусями і дідусями); соціальне самопочуття батьків у такій сім'ї погіршується через упереджене ставлення та наявність певних дискримінаційних практик щодо їхньої родини як з боку пересічних громадян, так і з боку представників влади.

Сім'я у складних життєвих обставинах – це як неповна сім'я, так і сім'я, де батьки перебувають у незареєстрованому шлюбі; як малодітна, так і багатодітна сім'я; батьки, як правило, не мають вищої освіти, мають великі складнощі з пошуком роботи, її поєднанням з доглядом за дітьми. Якщо вони працюють, то на робочих місцях, які не потребують високої кваліфікації та, відповідно, є низькооплачуваними; рівень матеріального забезпечення такої сім'ї є низьким (грошей не вистачає навіть на харчування та найнеобхідніші речі); житлові умови є незадовільними; морально-психологічний клімат сім'ї не є сприятливим, у тому числі через негативний вплив (зокрема шкідливі звички) старшого покоління (бабусь та дідусів) на виховання дітей, стосунки з бабусями та дідусями практично не підтримуються; конфлікти з дітьми виникають досить часто, у тому числі через прояви їхньої девіантної поведінки; стиль виховання авторитарний; дозвілля обмежене через відсутність коштів; плани щодо освіти дітей є невизначеними; занижена самооцінка батьків, невпевненість у собі, у своїх силах, у здатності дати можливість своїм дітям отримати вищу освіту, допомогти їм у майбутньому.

Виходячи з представлених вище висновків нашого дослідження, можна сформулювати такі **пропозиції**, перш за все адресовані органам місцевого самоврядування, які опікуються проблемами сім'ї.

1. З огляду на необхідність надання допомоги сім'ям харків'ян у вирішенні їхніх внутрішньородинних стосунків, конфліктних ситуацій, що виникають як між подружжям, так і між батьками та дітьми (особливо підліткового віку), існує потреба в організації роботи різноманітних служб психологічної підтримки родин, які можуть працювати як онлайн, так і офлайн, та налагодженні інформування населення про їхнє функціонування (терміни роботи, характер послуг, що надаються, тощо).

2. З метою мінімізації / подолання залишків патріархальних уявлень, зокрема гендерних стереотипів щодо розподілу сімейних обов'язків у свідомості харків'ян, та засвоєння ними норм та цінностей егалітарної сім'ї необхідно відновити викладання у закладах середньої освіти курсу з етики та

психології сімейного життя або (за неможливості такого) організувати для старшокласників цикли лекцій з відповідної тематики. Такі ж лекції можна запропонувати студентам закладів вищої освіти, наприклад, як міжфакультетський навчальний курс. Досвід викладання різноманітних міжфакультетських курсів є в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

3. Дослідження виявило необхідність втручання муніципальних органів влади в організацію та проведення дозвілля для дітей з багатодітних, як правило малозабезпечених, сімей та сімей із складними життєвими обставинами.

Проблема нестачі культурного та рекреаційного дозвілля негативно відбивається на процесі виховання та соціалізації дітей, а відсутність можливості отримати якісну освіту поза межами школи може призвести до низької навчальної мотивації, поганої шкільної успішності та відсутності цілепокладання на успішну професійну реалізацію у майбутньому.

З огляду на це, доцільно докласти зусиль, що будуть спрямовані на систематичне забезпечення доступу дітей з багатодітних сімей та сімей із складними життєвими обставинами до:

- споживання культурного дозвілля (відвідування театрів, концертів, музеїв тощо), що може бути досягнуто завдяки взаємодії органів місцевого самоврядування з державними закладами культури;
- навчання у приватних мистецьких та спортивних секціях, курсах, участь у майстер-класах, що можливо у випадку тісної взаємодії міської влади та приватного бізнесу;
- активного дозвілля (спортивні заходи, марафони, квести, екскурсії), якими мають опікуватися як відповідні владні структури, так і педагогічні та учнівські колективи закладів середньої освіти;
- рекреаційного дозвілля: залучення професійних аніматорів у міських парках до організації як спільного дозвілля

для всієї сім'ї, так і окремо для дітей чи сімейної пари; розширення переліку безкоштовних розваг (різноманітні атракціони, батути, лабіринти, квести), про що мають потурбуватися місцеві органи влади;

- соціально корисної діяльності: залучення учнів старших класів до волонтерської діяльності, міських суботників тощо (за організаційної підтримки різноманітних молодіжних та волонтерських громадських організацій).

4. Як показало дослідження, не всі респонденти знають про можливості, які надає їм їхній статус. З іншого боку, респонденти висловили незадоволення з приводу того, що в парку Горького багатодітні сім'ї можуть безкоштовно користуватися атракціонами лише раз на кілька місяців. Зазвичай інформація щодо цього розповсюджується серед близьких та знайомих, через «сарафанне радіо». З огляду на це, доцільно створити єдину міську структуру, яка б займалася пільгами, що надаються багатодітним сім'ям та сім'ям у СЖО, та розповсюджувала б офіційну інформацію щодо тих чи інших можливостей для таких сімей. Проблема інформування може бути вирішена шляхом створення відповідного інформаційного сервісу (сайт та мобільний додаток за зразком Helsi).

5. Інформанти висловили незадоволення якістю викладання деяких шкільних та університетських предметів, які необхідні для успішного працевлаштування у майбутньому (зокрема англійської мови). На нашу думку, доцільно створити відповідні безкоштовні курси для дітей з багатодітних, малозабезпечених сімей та сімей у СЖО.

6. Підготовка дітей до навчання в новому навчальному році потребує істотних зусиль як з боку вчителів, так і з боку освітніх структур міста. Вилучення інтерактивної складової зі шкільного навчання значно знижує якість отриманих знань. В якості пропозиції зазначимо, що організація заходів (семінарів, майстер-класів тощо) з підвищення кваліфікації педагогів,

спрямованих на допомогу в організації навчальних занять у режимі онлайн, допоможе хоча б частково вирішити проблему, що виникла.

7. Досвід інформантів показав високу успішність заходів, спрямованих на формування професійної орієнтації підлітків, що навчаються у старшій школі. Зазвичай, така ініціатива надходить з боку вчителів та адміністрації середніх навчальних закладів. З метою підвищення вмотивованості вступу абітурієнтів до харківських ЗВО та зниження міграції обдарованих учнів до інших міст України доцільно розробити відповідну міську програму.

8. Проблеми працевлаштування, додаткової зайнятості, незадовільного матеріального стану сімей харків'ян можна було б частково вирішити, пропонуючи такі послуги.

Для сімей у складних життєвих обставинах, представники яких, як правило, не мають вищої освіти (за результатами нашого дослідження), доречні були б безкоштовні курси підвищення кваліфікації/перекваліфікації за вечірньою та/або заочною формою навчання тощо. Про ці курси можна було б повідомляти на сайтах Департаменту чи Центру зайнятості. Як з'ясувалось, для учасників фокус-груп ліпше й зручніше отримувати таку інформацію через батьківські збори в школах та месенджери (Viber, Telegram, Facebook).

9. Для багатодітних сімей актуальною була б послуга безкоштовної «соціальної няні», яка б могла відводити до садочку/школи дітей та забирати їх і проводити додому; певний час (поки батьки не повернуться з роботи) наглядати за дітьми або в ігровому чи навчальному форматі проводити час з дітьми; допомагати з дітьми, що мають інвалідність, тощо. Цю послугу можна було б використовувати погодинно, зателефонувавши або залишивши на сайті заявку про день та час, на який потрібен родині нагляд за дітьми. «Соціальними нянями» могли б бути студенти – майбутні психологи, педагоги, соціологи, соціальні працівники, валеологи і т.д. Частково послуги такої няні могли б оплачувати органи місцевого самоврядування, частково – громадські організації.

10. Для сімей усіх типів м. Харкова існує нагальна потреба в «продлёнке» - продовженому дні, коли діти залишаються в садочку/школі під наглядом педагогів до пізнього вечора (до приходу батьків). Це вимагає поширення такої практики в усіх дошкільних та шкільних закладах.

11. Актуальною проблемою для багатодітних сімей стає вартість проїзду в міському транспорті. Серед можливих варіантів вирішення: безкоштовний або пільговий проїзд для дітей та батьків з багатодітних родин.

12. Для матерів із сімей у складних життєвих обставинах та багатодітних сімей необхідність у додатковій зайнятості, роби неповний день, гнучкому графіку праці можна було б вирішувати, пропонуючи на сайті Департаменту або Центру зайнятості (а краще надсилаючи повідомлення в месенджерах) перелік місць працевлаштування та видів роботи. Такий перелік можна було б оновлювати один раз на місяць. Це особливо актуально для представників багатодітних сімей та матерів із сімей у СЖО з огляду на озвучену ними проблему дискримінації з боку роботодавців через статус «мами», а особливо «багатодітної мами».

13. Аналіз оцінок учасників групових дискусій діяльності органів місцевого самоврядування, в тому числі тих, що мають займатися вирішенням проблем сімей харків'ян, дозволив нам дійти висновку, що державним соціальним службам варто звернути увагу на такі моменти:

- більш відповідально й вимогливо ставитися до підбору кадрів, поглиблювати співробітництво із навчальними закладами, що здійснюють підготовку фахівців із соціальної роботи.
- активніше налагоджувати співробітництво й обмін досвідом із громадськими організаціями, зокрема для запровадження інноваційних соціальних послуг сім'ям; активніше залучати волонтерів;
- змінювати ставлення до своїх клієнтів у напрямку побудови із ними партнерських відносин;

- налагоджувати систему зворотного зв'язку для підвищення ефективності своєї діяльності, наприклад, на регулярній основі досліджувати потреби й проблеми своїх клієнтів, а також їхню думку про власну діяльність.

- більше приділяти уваги створенню й підтриманню власного позитивного іміджу серед громади м. Харкова, підвищувати рівень поінформованості різних типів сімей стосовно можливостей отримання допомоги й соціальних послуг.

14. Як довело наше дослідження, перспективними напрямками соціальної політики є розвиток різних форм самоорганізації сімей, сімейних форумів, конференцій, онлайн та офлайн-консультацій спеціалістів різного профілю, зокрема психологів, педагогів, соціологів, юристів та ін.

15. Як відзначалося вище, участь у фокус-групових інтерв'ю була корисна для представників всіх типів сімей як можливість обговорити свої проблеми. Безперечно, велика кількість питань потребує подальшого дослідження з використанням як методу фокус-групового інтерв'ю, так і інших якісних, зокрема глибинних та експертних інтерв'ю, та кількісних методів збору соціологічної інформації; із залученням до їхнього обговорення експертів у сфері соціальної політики, представників державних інституцій та недержавних громадських організацій, які опікуються проблемами сучасної сім'ї.

16. Видається доречним провести низку фокус-груп із людьми, які свідомо відмовилися від створення сім'ї та дізнатися, що їх до цього спонукало, чи відчувають вони себе щасливими людьми.